



ANNALES SCIENTIA POLITICA

VOLUME 11, NUMBER 1, 2022



ANNALES SCIENTIA POLITICA

Vol. 11, No. 1, 2022

Annales Scientia Politica is a peer-reviewed scientific journal, issued semi-annually by the Institute of Political Science, Faculty of Arts, University of Prešov, focused on reflection of discourse in political sciences. *Annales Scientia Politica* is indexed in ERIH PLUS, CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities), ResearchBib - Academic Resource Index, Humanities - Sozial und Kulturgeschichte (H-Soz-u-Kult), CEEOL (Central and Eastern European Online Library), ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources), DOAJ (Directory of Open Access Journals), Index Copernicus International (ICI) Journals Master List

Address of Publisher:

Inštitút politológie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Ul. 17 novembra 1,
080 78 Prešov, asp@unipo.sk, <http://www.unipo.sk/filozoficka-fakulta/ipol/asp>

Editor in Chief:

Prof. PhDr. Alexander DULEBA, PhD.
Faculty of Arts, University of Prešov

Editorial Board:

Prof. Johann Pall ARNASON
Faculty of Humanities, Charles University, Prague (Czech Republic)
Prof. Igor Spartakovich BAKLANOV, Doctor of Philosophical Sciences
Institute of Humanities, North Caucasus Federal University, Stavropol (Russian Federation)
Prof. PhDr. Vít HLOUŠEK, PhD.
Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno (Czech Republic)
Prof. PhDr. Jan KELLER, PhD.
Faculty of Social Studies, University of Ostrava, Ostrava (Czech Republic)
Prof. Vitaliy Sergiovich LYTVYN, Doctor of Political Sciences
Faculty of Philosophy, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv (Ukraine)
Prof. PhDr. Darina MALOVÁ, PhD.
Faculty of Arts, Comenius University, Bratislava (Slovak Republic)
Prof. Carlos J. McCADDEN, PhD.
Department of General Studies, Instituto Tecnológico Autónomo de México, Mexico-City (Mexico)
Prof. Yuriy Olexandrovych OSTAPETS, Doctor of Sciences
Faculty of Social Sciences, Uzhhorod National University, Uzhhorod (Ukraine)
Prof. nadzw. dr. hab. Agnieszka PAWŁOWSKA
Institute of Political Science, University of Rzeszow, Rzeszow (Poland)
Prof. Kathleen SCHERF, PhD.
Thomson Rivers University, Kamloops (Canada)
Prof. PaedDr. Jaroslav VENCÁLEK, PhD.
Faculty of Arts, University of Prešov, Prešov (Slovak Republic)
Assoc. Prof. PhDr. Irina DUDINSKÁ, PhD.
Faculty of Arts, University of Prešov, Prešov (Slovak Republic)
Assoc. Prof. PhDr. Vladislav DUDINSKÝ, PhD.
Faculty of Arts, University of Prešov, Prešov (Slovak Republic)
Assoc. Prof. PhDr. Jaromír FEBER, PhD.
VŠB, Technical University of Ostrava, Ostrava (Czech Republic)
Assoc. Prof. Jussi P. LAINE, DSocSci.
Karelian Institute, University of Eastern Finland (Finland)
Assoc. Prof. Francisco LARA-VALENCIA, PhD.
School of Transborder Studies, Arizona State University, Tempe, AZ (USA)
Assoc. Prof. Sergio PEÑA, PhD.
Urban and Environmental Studies Department, El Colegio de la Frontera Norte, Tijuana, Baja California (Mexico)
Assoc. Prof. PhDr. Jelena PETRUCIOVÁ, PhD.
Faculty of Social Studies, University of Ostrava, Ostrava (Czech Republic)
Assoc. Prof. Katarzyna STOKŁOSA, PhD.
Faculty of Business and Social Sciences, University of Southern Denmark, Odense (Denmark)
Dr. Paulina SZELAĞ
Institute of International Relations and Political Science, East European State Higher School in Przemyśl, Przemyśl (Poland)

Editorial Committee:

Ing. Martin LAČNÝ, PhD.
Mgr. Gabriel SZÉKELY, PhD.
PhDr. Matúš ŽAC, PhD.
Ing. Martin LAČNÝ, PhD.

Web administrator:

Ing. Martin LAČNÝ, PhD.



This work is licensed under a *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License*



© Inštitút politológie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2022

ISSN 1339-0732

LIST OF CONTENTS

STUDIES:

Czechoslovak Social Democracy in Exile and its last chairman, Karel Hrubý TOMÁŠ ZAHRADNÍČEK	5
Nationalization versus regionalization: features of the party system development in Ukraine (1991–2020) YURIY OSTAPETS – ANATOLIY KLYUCHKOVYCH – MYCHAJLO SHELEMBÁ	15

ARTICLES:

Modern democracy between the Czech philosophy and critical theory MARTIN ŠIMSA	31
Regional economic development of the Slovak-Ukrainian borderlands MARTIN LAČNÝ – MÁRIA KOVÁČOVÁ	40

REVIEWS:

A Life on Our Planet. My Witness Statement and a Vision for the Future <i>Attenborough, D.</i> RÓBERT KIRÁLY	50
Foucault (From the Care of the Self to the Aesthetics of Existence and Beyond) <i>Suvák, V.</i> DAMIÁN MICHALCO	53

RESEARCH NOTES:

SIBSU – Safe and Inclusive border between Slovakia and Ukraine MICHAELA PUŠKÁROVÁ	56
---	----

OBSAH

ŠTÚDIE:

Československá sociální demokracie v exilu a její poslední předseda Karel Hrubý TOMÁŠ ZAHRADNÍČEK	5
Nationalization versus regionalization: features of the party system development in Ukraine (1991–2020) YURIY OSTAPETS – ANATOLIY KLYUCHKOVYCH – MYCHAJLO SHELEMBÁ	15

ČLÁNKY:

Moderní demokracie mezi českou filosofií a kritickou teorií MARTIN ŠIMSA	31
Regional economic development of the Slovak-Ukrainian borderlands MARTIN LAČNÝ – MÁRIA KOVÁČOVÁ	40

RECENZIE:

Život na našej planéte. Moje svedectvo a vízia do budúcnosti <i>Attenborough, D.</i> RÓBERT KIRÁLY	50
Foucault (Od starosti o seba k estetike existencie a ešte ďalej) <i>Suvák, V.</i> DAMIÁN MICHALCO	53

POZNÁMKY Z VÝSKUMU:

SIBSU – Safe and Inclusive border between Slovakia and Ukraine MICHAELA PUŠKÁROVÁ	56
---	----

ČESKOSLOVENSKÁ SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE V EXILU A JEJÍ POSLEDNÍ PŘEDSEDA KAREL HRUBÝ

TOMÁŠ ZAHRADNÍČEK

The Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences
Prague
Czech Republic
E-mail: zahradnicek@usd.cas.cz

Abstract:

The study analyzes the development of the exiled organization of the Social Democrats from Czechoslovakia in the years 1948-1995. It shows its anti-communist background, which has remained within the organization throughout its existence, which has in fact made it an organization of former political prisoners, academics and artists who did not intervene in practical politics even after the turn of 1989 and held the role of guardians of traditions and values.

Keywords:

Anti-communism, Czechoslovakia, exile, political parties, post-communism, social democracy.

Československou¹ sociálně demokratickou stranu v exilu ustavilo několik politických uprchlíků v Londýně v dubnu 1948. Představovala první významnou politickou instituci velké exilové vlny z Československa po komu-

nistickém převratu v Praze. Podle české politické zkušenosti se na konci každé světové války ujímala vlády v Praze exilová vláda, zakládání exilových institucí vůbec nebylo míněno jako donkichotské počínání, jenže konflikt západu s komunistickým blokem se protáhl na čtyři desetiletí. Po rozpadu komunistického bloku v roce 1989 se sice někteří exulanti podíleli na tvorbě nové politiky v Československu, jen ojediněle ale zastávali významnější funkce. K výjimkám patřil Jiří Horák, někdejší student-uprchlík z roku 1948, který byl na jaře 1990 zvolen prvním předsedou obnovené Československé strany sociálně demokratické. Tento Horákův úspěch neznamenal satisfakci pro exilovou sociální demokracii. Naopak, byl její porážkou, neboť nový předseda patřil v exilu k opozici a v Praze dělal všechno naopak, než si přál předseda exilové strany Karel Hrubý. O tom, jak exilová strana čtyřicetiletým vývojem dospěla k tak podivnému výsledku, pojednávají následující řádky. Studie zkoumá vývoj sociálnědemokratického exilu, analyzuje příčiny a důsledky jeho antikomunistického východiska. Ukazuje, že autonomní vývoj exilové organizace utvrdil její kolektivní identitu jako sdružení odpůrců komunismu, což vedlo k tomu, že po roce 1989 exilová strana pod vedením Karla Hrubého upřednostnila roli strážkyně hodnot a fakticky zůstala stranou politického života postkomunistické společnosti. Tím

¹ Slovo československá v názvu strany odráželo ambici, ne reálný stav, fakticky byla po celou dobu své exilové existence strana česká, na jejíž práci se podíleli jednotlivci původem ze Slovenska, a to čím dál méně, v posledním ústředním výkonném výboru zvoleném v létě 1989 už nebyl slovenský zástupce ani jeden.

se otevřel prostor pro Hrubého další aktivitu, psaní historických esejů, polemik a memoárových textů, v nichž zužitkovával své zkušenosti s politikou.

Zrod exilové politické reprezentace

Začala to všechno vlastně po Mnichovu na podzim 1938. Tehdy se sociální demokracie v šedesátém roce své velice úspěšné existence v českých zemích sama rozpustila. Měla se transformovat do Národní strany práce jakožto legální opozice druhé republiky, v níž se sloučily dvě české socialistické strany, sociální demokracie a národní socialisté (Kuklík, 1993, s. 75). Nová formace se teprve tvořila, když došlo v březnu 1939 k okupaci a následnému zániku všech nevládních politických organizací. Funkcionáři Národní strany práce ve značné míře pokračovali ilegálně na místní, krajské, zemské úrovni, tyto sítě většinou během války zlikvidovaly okupační bezpečnostní orgány. V programech a plánech, které po nich zbyly, se představitelé těchto skupin naprosto shodovali v tom, že prvorepublikový politický systém i předválečné spektrum politických stran už musí zůstat minulostí a nemá se po válce obnovovat ve své zaniklé podobě (Šustrová, 2018, s. 166; Heumos, 1994, s. 566).

Rozhodnutí, že se po sedmileté válečné přestávce sociální demokracie v roce 1945 opět ustaví, neučinili někdejší představitelé rozpuštěné strany, ale vnější síly, moskevské a londýnské exilové reprezentace. V nich hráli sociální demokraté okrajové úlohy, také oni existenci své strany pokládali v převážné většině za ukončenou a podíleli se na debatách o zcela novém politickém systému. Náзор, že staré stranictví skončilo a zvláště v exilu není prostor pro stranickou politiku, však před jejich očima otevřel prostor pro svévoli jedinců a pro posílení nových politických sil, zejména komunistů a jimi kontrolovaných organizací. Nakonec to byli hlavně komunisté, kdo rozhodl, že se o sedm let později na konci války v roce 1945 sociální demokracie v českých zemích opět ustaví.² Ve svém vlastním programu měli pro sociální demokracii v českých zemích připravenou úlohu: měla se stát se jejich pomocným nástrojem při dobývání moci.

Část zájemců o členství v Komunistické straně Československa proto byla v roce 1945 diskrétně směřována do sociální demokracie. Diplomata Zdeňka Fierlingera, který v Moskvě působil jako zástupce londýnské exilové vlády, komunisté prohlásili za reprezentanta sociálních demokratů a prosadili do funkce předsedy vlády v Praze (Horák, 2012, s. 170).

Léta 1945 až 1948 představovala mezidobí, v němž se v Československu dozvuky války mísily s předzvěstmi dalšího konfliktu a v militarizované společnosti významně zasahovaly do politického vývoje vojenské a bezpečnostní složky. V sociální demokracii se vedle prokomunistického křídla začaly formovat také síly pokoušející se klást odpor proti komunistické ofenzívě. Pravou frakci opřenou o britskou vládu, která pokládala za svou prioritu zastavit komunistický nástup, vedl ministr výživy Václav Majer, bývalý voják československé jednotky v Anglii. Dále se ve straně profilovali centristé, kteří také chtěli zastavit komunistický nástup, ale současně toužili pokračovat v radikálně levicové hospodářské a sociální politice. Každý, kdo se v sociální demokracii snažil o jinou než komunistickou politiku, musel používat podobné metody jako protivník, takže působení těchto frakcí mělo rysy zpravodajské činnosti. Bylo také poměrně úspěšné. V zachovaných hlášeníh komunistických agentů z té doby čteme stížnosti, že se začali obklopotovat prověřenými spolupracovníky a vytvářet vlastní informační sítě. V souboji o sociální demokracii začali komunisté ke svému překvapení v jednu chvíli prohrávat: na podzim 1947 jim sesadili oddaného spojence Zdeňka Fierlingera z postu předsedy. Byla to nakonec jen jedna z dílčích neúspěchů na úspěšné cestě ke komunistickému ovládnutí Československa. Po převratu v únoru 1948 do exilu mezi prvními odcházeli právě sociální demokraté, kteří měli tento kousek na svědomí. V Praze pod vedením znovuosazeného Fierlingera se pak podle univerzálního receptu předepsaného Moskvou sloučila i v českých zemích sociální demokracie s komunistickou stranou.

V té době se v Londýně několik funkcionářů prohlásilo za stranu v exilu. Byli mezi nimi červí uprchlíci stejně jako někdejší exulanti z roku 1939, kteří zůstali v Londýně jako pracovníci britských institucí. Jeden z nich měl kancelář v sídle Labouristické strany, kde exilová so-

² Na Slovensku se v září 1944 sociální demokraté sloučili s komunisty, další vývoj viz Hlavová, 1996, s. 312–329.

ciální demokracie získala domovskou adresu (Horák, 2015, s. 52). Předchozí letmo vyličené události let 1938 až 1948 představovaly základní zkušenostní fond exilových sociálních demokratů a vtiskly jejich organizaci některé základní rysy. Poučením z uplynulých let bylo, že udržovat reprezentativní stranickou organizaci je hodnota sama o sobě a strategická nutnost. Další zkušenost říkala, že zápas se sovětským komunismem je úkol nadřazený všem ostatním, protože sociálnědemokratický tábor představuje pro komunisty pohraniční zónu, a sociální demokraté jsou tudíž přednostně vystaveni nevybíravým metodám, které odhalují ukrývanou tvář komunistické ofenzívy: svědčit o těchto zkušenostech je v této době hlavním posláním sociální demokracie. Třetí poučení pravilo, že pokud komunisté rutinně používají zpravodajské metody, je třeba přijmout odpovídající opatření.

Dostat se na jaře 1948 z Československa do Londýna nebylo jen tak. Československé hranice nepředstavovaly jedinou překážku, většina uprchlíků končila na delší čas v přeplněných záchytných táborech v Německu či Rakousku. Jen jednotlivci vyžádání některou ze spojeneckých vlád dostali možnost jít dál. Do Londýna takto mířili sociální demokraté. V Británii vládla od roku 1945 labouristická vláda, v domácí politice radikálně socialistická, v zahraniční ostře protikomunistická. Se Sovětským svazem se utkávala v Evropě i Asii a hrála hlavní roli při poválečném obnovování mezinárodních organizací sociálních demokratů a koordinaci jejich aktivit. Socialistický Londýn poskytl sociálnědemokratickým emigrantům z východu podporu, směřoval jejich aktivity. Rychlé ustavení exilové strany v Londýně souviselo s představou hostitelů o tom, že Británie se trvale stane mezinárodním centrem socialistického hnutí (Costa, 2018, s. 221).

V představách labouristů měla i rodící se Socialistická internacionála, na jejímž ustavení usilovně pracovali, být mezinárodní silou, jejíž členové by společné socialistické cíle nadřazovali národním zájmům, nenechali by se zavřít do hranic národních států a pohltit jejich vzájemnými spory.

Proto i českoslovenští sociální demokraté poněkud brzdili snahy o vytvoření národních exilových institucí. Přes přímlyvy vůdce opozice Winstona Churchilla nedostal žádný emigrant z Československa příležitost promluvit

v parlamentu, jen delegace exilových sociálních demokratů směla navštívit labouristický poslanecký klub (Horák, 2015, s. 59).

Odlišný přístup k exulantům projevovaly Spojené státy. Od roku 1945 hostily rostoucí počet exilových reprezentací ze střední a východní Evropy, uprchlých před postupující východní frontou. Pro americkou politiku byl jednotkou exilu sovětizovaný národní stát, podporovaný formát reprezentace představovala exilová národní rada zastupující všechny významnější politické proudy z dané země. Takové těleso mohlo počítat s možností profesionálně působit na americké půdě v součinnosti s vládní administrativou (Nekola, 2015, s. 102). Oba přístupy, americký a britský, se rodily ve vzájemné spolupráci i konkurenci, přičemž americký vliv sílil.

Během roku 1948 přesídlila většina významných exulantů do Spojených států, mezi nimi i Václav Majer, který se po útěku z Československa stal předsedou exilové sociální demokracie a od ustavení Rady svobodného Československa v únoru 1949 působil v jejím vedení. Britské snahy dostaly pevnější institucionální tvar v roce 1951 díky nově vytvořené Socialistické internacionále, Londýn se stal sídlem jejího aparátu a post tajemníka federace východoevropských exilových stran získal Vilém Bernard, někdejší zahraniční tajemník strany. Tato dvě místa, Majerovo a Bernardovo, umožňující profesionálně pokračovat v politické práci, zůstala na dlouhou dobu hlavními oporami exilové sociální demokracie.

Určujícími událostmi dalších osudů byl vývoj mezinárodních vztahů za studené války. Zakladatelské období trvalo krátce, asi rok a půl, do podzimu 1949. Vznikla základní exilová reprezentace připravená na možnost vypuknutí války, na návrat domů se západními armádami a opětovné převzetí institucí a stran. Exulanti pro tento případ pomáhali vyhodnocovat informace o vývoji v Československu, psali programy pro domácí politiku a vzkazy domů, přeli se o předsednictví v Radě svobodného Československa, poněvadž jeho výsledek mohl rozhodnout o osobě příštího prezidenta v Praze (Čelovský, 2000, s. 59). Exilová sociální demokracie zveřejnila mj. jmenné seznamy těch, kteří stranu doma v červnu 1948 rozpustili v Komunistické straně Československa a kteří tak neměli naději, že by je při vítězném návratu exil vzal na milost. Přípravy na zvrát

a možnou konvenční válku ukončily sovětské jaderné pokusy, po nichž se válka mezi velmocemi stala nepravděpodobnou.

Zesílil propagandistický souboj. Vzniklo Rádio Svobodná Evropa a Rádio Svoboda, jimiž se americká vláda revanšovala za působení komunistických stran na západě a ve třetím světě. Současně se s postupem času stabilizovalo sovětské panství. Zejména pro vedení exilové strany se s každým uplynulým rokem vzdalovala možnost, že se prostě vrátí domů a přivede zpět k životu staré sítě, které jen vystoupí z podzemí. Exilová strana dokumentovala vlnu politických procesů proti bývalým sociální demokratům v Československu, při nichž byly v letech 1953–1955 odsouzeny desítky bývalých funkcionářů strany k mnohaletým trestům. Spolu se sovětskou vojenskou likvidací maďarského povstání to pro exulanty představovalo dost temné pozadí, na kterém sledovali první americko-sovětská jednání u uvolnění napětí.

Staré hodnoty a nové okolnosti

Reakce na novou velmocenskou politiku exulanty štěpila bez ohledu na stranickou příslušnost. Vůdci starší generace a dosavadní vedoucí funkcionáři exilových institucí ji v naprosté většině pokládali za omyl. Zůstali většinou věrni nekompromisní antikomunistické rétorice i za cenu, že tím slábla jejich pozice vůči hostitelům: hovořili o novém appeasementu. Zaskakující změny se dočkali po sedmi letech v exilu, kdy byli kritizováni za přílišnou vstřícnost vůči komunistům v předúnorovém Československu a jejich méně prominentním spolupracovníkům byly z tohoto důvodu zamítny žádosti o vstupní víza. Teď měli najednou lichotit komunistickým intelektuálům a funkcionářům, podněcovat frakční války ve vládnoucích aparátech východní Evropy?

Nová americká strategie nešla dělat se starým personálním obsazením, takže první garnitura poúnorového exilu byla odsunuta na odstavnou kolej a přišla o část dosavadních podpor. To se přednostně týkalo nejdůležitějších a nákladných institucí, což byly hlavně rozhlasové stanice vysílající v národních jazycích přes železnou oponu (Faure, 2005, s. 158).

Pootevíral se tím prostor pro jiné, mladší exulanty, kteří již dříve kritizovali dosavadní vedení exilu, osoby i jejich koncepcí a byli při-

praveni dělat všechno nově a vzít věci do rukou. Výkladní skříní jejich inovací se stala revue *Svědectví* založená v roce 1956, v níž se nové postupy uplatnily (Kosatík, 2013, 155). Časopis byl nadstranický, v desetičlenném zakladatelském kolektivu byli tři funkcionáři sociálnědemokratické mládeže: Josef Jonáš, Jiří Horák a Radomír Luža. O dosavadní exilové reprezentaci se v něm psalo nepříliš uctivě, stejně tak o významu existujících exilových politických institucí včetně politických stran.

V politických stranách si předáci z roku 1948 zachovali autonomii, což prakticky znamenalo, že např. své stranické funkce, pokud o ně stáli, si udrželi doživotně. Vesměs o ně stáli. Bylo to jejich poslední útočiště a kritiku mladých nesli nelibě, takže jim stranu předávat nechtěli. Život sociální demokracie v exilu v důsledku toho skomíral, její stranický časopis *Demokracie a socialismus*, vydávaný od roku 1950 v Londýně, od konce padesátých let ztrácel dech, až v roce 1964 přestal vycházet docela.

Potenciál exilového dorostu využily hlavně hostitelské vlády pro vlastní účely. Nejviditelnějším projevem bylo posílení východoevropských studií na univerzitách, což způsobilo, že kolektivy exilových politiků byly od šedesátých let samý profesor. Často byla taková pozice legalizací dalších diskrétních prací pro hostitelské vlády, vesměs nijak dobrodružných jako zpracovávání přehledů tisku.

Nové podněty pro exil přicházely z Československa: během roku 1968 se nejnehybnější ze sovětských satelitů stal dějištěm přelomových událostí, na kterých měli sociální demokraté svůj podíl. Od jara se scházely kolektivy bývalých funkcionářů v českých zemích k poradám o dalším postupu. Většina v diskuzích nabádala k opatrnosti, což také doporučovala ve svých vzkazech exilová strana. Jen malá část požadovala okamžité prohlášení strany za obnovenou. Všechno několikaměsíční snažení ukončila 21. srpna 1968 vojenská okupace Československa, po níž se pálily nové kartotéky a desítky bývalých sociálnědemokratických funkcionářů odcházely do exilu, mezi nimi i několik aktivních účastníků debat o obnově strany v roce 1968. Noví exulanti se usazovali zejména v Německu, Rakousku, Švýcarsku a Švédsku, jejichž sociálnědemokratické organizace jim vycházely vstříc. Byla to v mnoha ohledech nová situace.

Mezinárodním důsledkem intervence byla změna postavení sovětského bloku. Rázná akce ho posílila jakožto vojenské impérium, současně oslabilu jeho atraktivitu coby centra světové levice i mezi těmi, kteří je v Moskvě dosud viděli. Tanky valící se pokojnými českými a slovenskými městy žádajícími socialismus a mír vyvolaly otřesný dojem. Spojené státy dávaly najevo, že se z hlediska mezinárodní rovnováhy nic nepřekonatelného nestalo a že je třeba pokračovat v *détente*, politice uvolňování napětí a navazování spolupráce. Situace současně v západní Evropě skýtala příležitost k reciproční akci. Emancipace velkých komunistických stran západní Evropy od podřízenosti vůči Moskvě (zejména italské, částečně také francouzské a španělské) vytvářela novou politickou situaci: v polovině sedmdesátých let se chvilu zdálo, že eurokomunismus je jméno nového receptu na politický úspěch.³ Emancipace těchto stran od Moskvy měla své meze, spočívající kupříkladu v tom, že odmítali podporovat politické aktivity bývalých komunistických funkcionářů z Československa. Což ty z nich, kteří byli politickými profesionály a pragmatiky, přivedlo do tábora politické konkurence: nabídli své služby sociálním demokratům. Nikoli prostřednictvím exilové strany, obraceli se přímo na předsedy socialistických stran v západní Evropě a jako známí mluvčí pražského jara byli také přijímáni: na nejvyšší úrovni a s širokou publicitou. Pro bezpečnost západní Evropy, jak novou situaci vyhodnotili západoevropští a američtí atlantisté, představovalo větší hrozbu šíření autonomních hnutí radikální levice a eurokomunismu, takže se ochotně ujímali jejich opuštěných spojenců z řad československé emigrace. Z této spolupráce vzešla úspěšná kandidatura bývalého ústředního ředitele Československé televize Jiřího Pelikána do Evropského parlamentu za Socialistickou stranu Itálie v roce 1979 a mnoho dalších, méně oslnivých kariér bývalých komunistických prominentů. A také pomoc a podpora pro vydávání exilového časopisu *Listy*, tiskového orgánu této politiky.

Vzniklá situace vnášela do československé emigrace napětí. V exilu už zjevně nebyli komunisty, ale čím vlastně byli? Měli se stát pomocnou silou pro novou konfiguraci západo-

vropské levice? Nebo se stávali sociálními demokraty? Praktičtí vůdci skupiny kolem časopisu *Listy* nechávali tuto otázkou otevřenou a hovořili neurčitě o demokratickém socialismu, což bylo výhodné pro vnitřní soudržnost skupiny, pro budoucnost to navíc neuzavíralo cesty k žádným politickým partnerům (Caccamo, 2013, s. 352).

Spojenci v Chartě 77

V roce 1972 zemřel ve Spojených státech předseda exilové sociální demokracie Václav Majer a vedení strany po něm převzal dosavadní generální tajemník Vilém Bernard. Jeho vyjednávání s novými exulanty vyústilo v roce 1973 ve svolání stranické konference do Švýcarska. Tímto setkáním, jež se jen z důvodu nedostatečné reprezentativnosti schůzky nenazvalo sjezdem, se činnost strany v širším měřítku vlastně obnovovala. Došlo přitom ke konfliktu s částí nových exulantů, kteří se netajili snahou starou exilovou organizaci převzít a propojit ji s aktivitami skupiny *Listy*. Požadavky na taktické využití nové situace, otevření strany širší spolupráci levé části emigrace zazněly ve výměnách názorů před schůzkou i během ní. Převážila nejistota, pokud šlo o skutečné úmysly exkomunistických partnerů, nechuť vůči nim, značně rozšířená v řadách starých i nových aktivistů jako určující politický impuls. Jasně zvítězila většina, která spatřovala hlavní úkol v uhájení samostatnosti a utužení skupinové identity sociálních demokratů.⁴ V tomto sporu se poprvé v exilu výrazněji projevil Karel Hrubý. Postavil proti ofenzivě některých svým kolegů z pražského přípravného grémia z roku 1968, pomohl předs-

³ Komunistická strana Itálie v roce 1976 dosáhla nejlepšího výsledku ve své volební historii: 33,8 % hlasů (Heurtebize, 2017, s. 751).

⁴ Díky sociální skladbě a způsobu práce se k historii strany v sedmdesátých a osmdesátých letech se zachovalo mimořádně velké množství detailních archivních pramenů. Několik desítek aktivistů strany žilo roztroušeně po západní Evropě a Spojených státech, udržovali mezi sebou písemný styk, a poněvadž to z naprosté většiny civilním povoláním humanitní vědci, vyšší úředníci a umělci, psali si obsáhlé listy s novinkami z politiky i ze svého soukromí. Funkcionáři strany rozesílali zprávy, oběžníky, dotazy, výzvy k hlasování per rollam, ostatní na ně odpovídali, rozporovali je, vedli o nich korespondenčně dispute. Obsáhlé sbírky těchto písemností jsou uloženy v řadě pozůstalostí tehdejších funkcionářů v archivech v Evropě i Spojených státech, písemností bývalých tajemníků spravuje archiv Národního muzea v Praze.

dovi exilové strany Vilému Bernardovi uhájit organizační samostatnost a po čase se stal jeho místopředsedou. Zastánci aktivnější a otevřenější politiky, případně úplně nového začátku na schůzku vůbec nepřijeli (v exilových podmínkách byl z předchozí korespondence výsledek jednání snadno odhadnutelný), nebo z ní zklamání odjeli po vyhrčených debatách. Nešlo o zanedbatelné hlasy, pocházely od „amerických profesorů“ kolem Radomíra Luži a předních funkcionářů pražské obnovy z roku 1968 v čele s Přemyslem Janýrem. Jejich rady zřejmě současně byly radami americké a rakouské vlády. Když jejich nositelé v exilové straně dlouhodobě neuspěli, zařídili se postupem času jinak: vedle stranické organizace se začala rodit alternativní síť, která sehrála významnou roli zejména po roce 1989 (Janýr, 1998, s. 82).

Přeskupování politické mapy Československa přineslo první významný výsledek na přelomu let 1976 a 1977 v Československu v podobě prohlášení Charty 77. Na nové platformě se sešla široká koalice politických a kulturních osobností. Mezi signatáři byli zástupci někdejší prokomunistické stranické levice sociální demokracie, kteří stranu v Československu v roce 1948 zlikvidovali, a jeden z nich, Jiří Hájek, patřil do trojlístku mluvčích. Zato zcela chyběli zástupci ostatních sociálnědemokratických proudů. Charta 77 vytvořila novou situaci a její aktivisté prosazovali stanovisko, že znamená nový začátek pro každého a nic, co bylo před ní, nebo zůstalo stranou, se už mnoho nepočítá. Programově se těžiště opozičních stanovisek se v politické a hospodářské oblasti posouvalo na pozice sociální demokracie, ale k tomu, aby se aktivisté Charty 77 cítili být sociálními demokraty, zjevně nepotřebovali ani funkcionáře bývalé strany, ani existující exilovou organizaci. Na přední levicové politiky západu se obraceli přímo a dostávalo se jim okamžité odpovědi a symbolické podpory (Šabata, 2006, s. 140).

V exilu znovu visela ve vzduchu otázka, zda vznikne také v zahraničí nová organizace podobná Chartě 77. Existujícím organizacím se taková představa vůbec nelíbila a nelíbila se ani sociální demokracii, která byla jako tradiční samostatný proud nejvíc ohrožena novou spoluprací reformních komunistů s křesťanskou pravicí na sociálnědemokratickém programovém půdorysu. Politické strany západu měly

skrze Socialistickou internacionálu vůči exilové straně jisté závazky, což jí umožnilo vykonat poměrně komplikovaný manévr, totiž podpořit nové iniciativy ve východoevropském disentu, současně trvat na zachování vlastní organizační samostatnosti a vést opatrnou debatu o politickém programu a budoucím stranickém systému.

Přimět exilovou sociální demokracii k širší spolupráci se dosti usilovně snažili západní sociální demokraté na nejvyšší společenské a politické úrovni, nicméně bezvýsledně. Vydobyla si vůči politice hostitelských zemí více autonomie, než kolik měl exil po roce 1948. Rubem této skutečnosti bylo, že se víc než politické straně začínala podobat organizaci bývalých politických vězňů, která si z historických důvodů říká strana, odmítá jakékoli nové politické iniciativy a nevyvíjí takřka žádnou činnost směřovanou do budoucnosti.

Na rok 1978 připadlo sté výročí založení české sociální demokracie a toto jubileum vybízelo k aktivitě. V prostřední Chartě 77 vzniklo zvláštní memorandum nazvané Sto let českého socialismu, v němž se pravilo, že součástí sociálnědemokratického programu byla vždy starost o rozšiřování politických svobod a že je tím stále aktuální. Ukázalo se, že iniciativa patří socialistické platformě v Chartě 77 formující se kolem Rudolfa Battěka, který chtěl organizovat chartistický střed mezi exkomunisty a křesťanskou pravicí. Váhání, jak s tímto dosti adresným podnětem naložit, usnadnil exilové straně fakt, že mezi podpisy nebylo žádné úplně nepřijatelné jméno spojené s represemi padesátých let. A tak exilová strana manifest uvítala a operativně ho zařadila do jubilejního vydání Práva lidu.

Bylo v jistém ohledu šťastné řešení. Skupina „nezávislých socialistů“ si v řadě otázek s exilovou stranou dobře rozuměla, zejména v nechtu spolupracovat s předními postavami bývalého komunistického aparátu. Jistý problém představoval fakt, že nikdo z „nezávislých socialistů“ nepatřil k někdejšímu funkcionářskému aktivu sociální demokracie, který dál existoval, zdecimovaný a zstrašený, sledující s nevolí, jak za „spící stranu“ hovoří samozvaní mluvčí, kteří ještě nedávno vystupovali v jiných barvách: Rudolf Battěk se v roce 1968 stal veřejně známou tváří Klubu angažovaných nestraníků. Ještě horší bylo, že ve skupině „nezávislých socialistů“, jejíž určující postavou se

stal, vládl poněkud přezíravý vztah k politickému stranictví. Projevoval se v jejich praktické činnosti i v písemných stanoviscích, která výslovně prohlašovala tradici starých stran za vyhasínající a nezávaznou pro budoucnost. V tom se „nezávislí socialisté“ zcela shodovali s představami, které v Chartě 77 převažovaly. Když se exiloví sociální demokraté stavěli do role jejich zástupců v exilu, neprotestovali proti tomu, ale ani z toho neměli žádnou velkou radost. Rudolf Battěk nebyl potěšen, když se dozvěděl, že ho v době jeho uvěznění v roce 1983 exilová strana zvolila za čestného člena svého širšího vedení (Mezník, 2005, s. 236).

Pro opoziční aktivisty představovalo jejich působení mezi „nezávislými socialisty“ jen jednu z širší palety činností. Ohlas této jejich aktivity v zahraničí nespíš přesahoval její skutečný význam, suplovali poptávku po socialistickém podzemí, přestože byli jen stolními společnostmi vědců a umělců ve dvou univerzitních městech, Praze a Brně. Míra policejní perzekuce, která obklopila Chartu 77, jim ani nedávala mnoho možností politické aktivity rozvíjet, současně ovšem platilo, že i v příhodnějších podmínkách tato skupina intelektuálů obtížně nacházela společnou řeč s politickými funkcionáři. (Na nekompatibilitu obou prostředí upozorňoval případ intelektuálů z této skupiny, žádný z nich, Václav Vendelína Komeda, Jan Tesař ani Zdeněk Vašíček se po odchodu z Československa do ciziny do práce exilové strany trvaleji nezapojili).

Spojení s „nezávislými socialisty“ exilové straně pomohlo najít odpověď na otázku, koho vlastně zastupuje. Odpověď zněla, že živou a perspektivní tradici, která se prosazuje jako samostatný proud uvnitř nejvýznamnějšího opozičního hnutí, Charty 77. Usnadnilo to odmítání dalších snah o spolupráci s exkomunisty v exilu, kteří nakonec zůstali bez stranického zázemí a s uplývajícím časem slábli. Další devizou sociální demokracie se stalo vydávání exilového Práva lidu: na původně jednorázový tisk ke stému výročí založení strany, navázal od roku 1979 stejnojmenný čtvrtletník, který byl v osmdesátých letech jedním z nejživějších exilových periodik.

Od politiky k historii

V létě 1989 v předvečer očekávaných politických změn uvnitř sovětského bloku se dovr-

šila dlouho připravovaná generační výměna v čele exilové strany: Viléma Bernarda nahradil ve funkci předsedy Karel Hrubý a novým ústředním tajemníkem se stal redaktor Práva lidu Jiří Loewy.

Oba se snažili pobízet vůdce „nezávislých socialistů“ Rudolfa Battěka k větší aktivitě, k ohlášení záměru ustavit sociální demokracii, ale marně, Battěk měl jiné priority. A tak, když očekávaný politický zlom i Československu začal, se vedoucí funkcionáři exilové strany dozvěděli z médií, že ve stejný den jako založení Občanského fóra bylo v Praze 19. listopadu 1989 ohlášeno i ustavení přípravného výboru sociální demokracie, v němž neměla zastoupení ani exilová strana, ani nezávislí socialisté.

Že tu probíhá souboj o historickou značku se jasně potvrdilo, když krátce nato vyšlo v Praze první číslo Práva lidu bez jakékoli zmínky o tom, že stejnojmenné periodikum už jedenáct roků vychází jako exilový časopis. Zaskočení „nezávislí socialisté“, kteří se od prvních dní politických změn účastnili práce v Občanském fóru po boku ostatních představitelů Charty 77, vydali prohlášení, že sociální demokraté se podílejí na činnosti Občanského fóra a že se příznivci sociální demokracie mají zapojovat do jeho činnosti. V lednu 1990 se zástupci všech sociálnědemokratických proudů domluvili se, že uspořádají první sjezd, na němž se všechno vyjasní. Rudolf Battěk na sjezdu prohrál boj o předsednictví s Jiřím Horákem a před volbami, které se konaly o něco málo později, se spolu se svými věrnými nechal slyšet, že sociální demokraté nemají volit sociální demokracii, jejíž jméno se ocitlo v pochybných rukách, ale Občanské fórum, za něž kandidovala většina někdejších „nezávislých socialistů“ (Zahradníček, 2011, s. 199).

Následně byl Battěk ze sociální demokracie vyloučen. Na půdě Občanského fóra, které ho po volbách učinilo předním funkcionářem federálního parlamentu, ustavil samostatnou politickou formaci, již nazval Asociace sociálních demokratů, v čemž ho podpořilo vedení exilové strany. Teprve později, při osobních jednáních o dalším postupu, kdy se bývalí exulanti konečně dostali do Československa a mohli se lépe zorientovat v poměrech, realisticky nahlédli, že Asociace sociálních demokratů není základem politické formace, která by mohla uspět ve volbách, ale že jde o nevelkou společnost bývalých disidentů a jejich přátel, která se

postupem času spíše umenšuje než rozrůstá. Její představitelé po volbách v roce 1992 přišli o mandáty, které o dva roky dříve získali za Občanské fórum, a fakticky se ocitli mimo politiku.

Přišlo to právě v době, kdy v souvislosti s dělením československé federace sílila v politice nástupnických států pravo-levá polarita. Sociální demokracie znatelně rostla, stávala se druhým pólem české politiky. Po výzvě z 19. listopadu 1989 vznikla na bázi starých sociálnědemokratických sítí, které oživila heterogenní pragmatická koalice složená z bývalých pravicových sociálních demokratů-politických vězňů padesátých let (Slavomír Klaban), jejich přátel a spolupovězňů působících po desetiletí současně jako agenti Státní bezpečnosti, díky čemuž měli volné ruce k budování zárodků strany (Břetislav Nedbálek⁵), dále funkcionářů někdejšího prokomunistického křídla, kteří byli po roce 1968 vyloučeni z Komunistické strany Československa (Stanislav Pošusta) a s nimiž byli ve spojení ti exiloví sociální demokraté, kteří už v sedmdesátých letech chtěli spojit exilovou stranu s exkomunisty (pracovník úřadu rakouského spolkového kancléře Přemysl Janýr, „američtí profesori“ Radomír Luža a Jiří Horák, poslední jmenovaný se stal prvním předsedou obnovené strany). K těm všem se pak přidávali odpadlíci z komunistické strany a dalších organizací. Toto spojení budovalo v antikomunistické koalici exilového stranického vedení a chartistů směr odporu a obav, utvrzovaných od jara 1990 čtením těch spisů Státní bezpečnosti, které se tajně policii v prosinci 1989 nepodařilo zničit. Podstatné však nakonec bylo něco úplně jiného, než stopování nitek komunistického spiknutí proti Občanskému fóru: tato podivná koalice totiž, jako jediná vedle Občanského fóra, dokázala v českých zemích vytvořit nové celostátní politické uskupení se stovkami místních organizací a tisíci aktivistů. Od jara 1993, kdy se do jeho čela prosadil Miloš Zeman, se rychle stávala dru-

hou hlavní politickou silou české politiky. Vedení exilové strany využilo nového začátku spojeného s volbou předsedy a šlo se do Lidového domu usmířit. Nebylo to nic snadného, ale pro exilovou stranu už jiné východisko nezbývalo, pokud neměl její oddalovaný konec vyznít nedůstojně. Svou činnost exilová strana ukončila v roce 1995.

Exilová sociální demokracie se od svého vzniku v roce 1948 držela několika zásad, které její zakladatelé vyvodili ze zkušeností z předchozí dekády. Předně to, že je třeba udržovat vlastní organizaci, jinak budou jménem sociální demokracie mluvit její nepřátelé. Další důležité pravidlo znělo, že nelze nijak spolupracovat s komunisty, protože jsou ve své podstatě loutkami cizí moci a jejich slovům ani závazkům nelze vůbec věřit. Komunistická strana v tomto ohledu vyvinula ve čtyřicátých a padesátých letech značné úsilí, aby jim to vstúpila. Exilová sociální demokracie tak po celou dobu svého trvání zůstala především antikomunistickou organizací, společenstvím lidí, kteří jakýkoli diskutovaný problém minulosti, současnosti i budoucnosti převáděli na otázku vztahu ke komunismu a nejevili velký zájem o debaty, které se k tomu nehodily. Zatímco okolní svět evropské levice procházel desetiletími pozoruhodného intelektuálního vývoje, exiloví sociální demokraté se ve svých myšlenkách nikam neposouvali, stanoviska, s nimiž vystupovali, zaznívaly po desetiletí v prakticky v nezměněné podobě. Jejich momentální sílu a podnětnost jednou umocňoval a jindy zase umenšoval měnící se kontext a vývoj světa, v němž zůstávalo máloco tak stále jako exiloví sociální demokraté. Vždy přesněji věděli, s kým a proč nemohu spolupracovat, než jak dosáhnout širšího vlivu k prosazení svých hodnot.

V první dekádě exilová sociální demokracie úzce podporovala politiku s nejdůležitějších hostitelských zemí, zejména Velké Británie a Spojených států, přičemž se postavení jejích představitelů časem blížilo zaměstnaneckému poměru. Od počátku sedmdesátých let získala regenerovaná strana větší autonomii vůči vývoji v mezinárodních vztazích a odmítla rady některých hostitelských zemí, které ji vybízely k otevření vůči postkomunistům, a tím i aktivnější politice vůči domovu. Exiloví sociální demokraté z Československa, formovaní poválečnými zkušenostmi a perzekucí padesátých

⁵ Nedbálkovo obranné memorandum z roku 1992 je v rozporu se zachovalými policejními písemnostmi, v nichž je od šedesátých let řada dokladů o jeho agenturní spolupráci s tajnou policií (Salivarová-Škvorecká, 2000, s. 384–390). Jeho osud by si po odeznění nádechu politicky kompromitující senzace zasloužil samostatnou studii: právě v Nedbálkově bytě v centru Prahy vznikl v listopadu 1989 první sekretariát obnovené strany.

let, takového postupu nebyli schopni a nenechali si ho vnutit.

Když si prostudujeme seznam členů širšího vedení zvoleného v létě 1989 (Hrubý a kol., 1997, s. 164), zjistíme, že máme před sebou společnost vědců, umělců a jejich rodinných příslušníků, jejíž členové na žádné úrovni nepůsobili jako profesionální politici ani před svým zvolením do tohoto grémia, ani po něm.⁶ Cenou za autonomní postoj bylo, že se nechtěně stali exilovou organizací, která vlastně nikoho z Československa nezastupovala. Proto neměli skoro žádný vliv, jak se ukázalo po listopadu 1989, kdy pro ně zůstala jen role pozorovatelů a komentátorů. Nevstoupili na terén plný komunistů, exkomunistů, agentů tajné policie, to odporovalo všem zásadám, které vyznávali, ale tak vypadala politika v přelomových dobách a žádná jiná nebyla. Funkcionáři exilové strany si raději podrželi roli strážců tradice a zůstali opodál politického zápasu, na který jejich organizace čtyřicet let čekala. Lépe než v diskuzích o budoucnosti se nakonec uplatnili v těch o minulosti, novinářských a akademických, o čemž svědčí rozsah i ohlas díla Karla Hrubého i jeho dalších exilových soupутníků.

Literatura

- CACCAMO, F.: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním: exilový časopis Listy. Soudobé dějiny, Vol. 20, No. 3 (2013), s. 345–378.
- CATALANO, A.: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice: od aktivní politiky přes disident k ediční činnosti v exilu. Soudobé dějiny, Vol. 20, No. 3 (2013), s. 277–344.
- COSTA E.: The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement: Rebuilding the Socialist International during the Cold War, 1945–1951. Basingstoke/Hampshire: Palgrave Macmillan 2018.
- ČELOVSKÝ, B.: Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa. Šenov u Ostravy: Tilia 2000.
- DAUDERSTÄDT, M. – GERRITS, A. – MÁRKUS, G. G.: Troubled Transition. Social Democracy in East Central Europe.

- Bonn/Amsterdam: Friedrich Ebert Stiftung – Wiardi Beckman Stichting – Alfred Mozer Stichting 1999.
- FAURE, J.: Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- HEUMOS, P. (ed.): Europäischer Sozialismus im Kalten Krieg: Briefe und Berichte 1944–1948. Frankfurt a. M./New York: Campus Verlag 2004.
- HEUMOS, P.: Memorandum Rudolfa Bechyně Stalinovi z ledna 1945. Soudobé dějiny, Vol. 1, No. 4–5 (1994), s. 566–576.
- HEURTEBIZE, F.: Eurocommunism and the Contradictions of Superpower Détente. Diplomatic History, Vol. 41, No. 4 (2017), s. 747–771.
- HLAVOVÁ, V.: Sociální demokracie na Slovensku v letech 1945–1948. (Pokus o obnovu.) In: Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku. T.R.I. Médium: Bratislava 1996, s. 312–329.
- HOLUB V.: Vítězství i prohry. Život na pozadí 20. století. Vimperk: v. n. 1997.
- HOPPE, J.: Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara. Praha: Prostor 2009.
- HORÁK, J.: Českoslovenští sociální demokraté ve druhém odboji. Svědectví, Vol. 2, No. 5 (1958), s. 38–54.
- HORÁK, P.: Stranické legitimace, vážení! Československá sociální demokracie na útěku poválečnou Evropou (1948–1953). Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015.
- HRUBÝ, K. a kol.: Léta mimo domov. K historii československé sociální demokracie v exilu. Praha: v. n. 1997.
- HRUBÝ, K.: Solidární společenství. Socialistická internacionála, 1951–1992. Praha: 1996.
- JANÝR P.: Neznámá kapitola roku 1968: Zápas o obnovení československé sociální demokracie. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998.
- KAPLAN, K.: Sociální demokracie po únoru 1948. Brno: Doplněk 2011.
- KLABAN, S.: Proces obnovování strany: ze vzpomínek iniciátora. In: Česká strana sociálně demokratická. Sborník ke 120. výročí založení strany. Praha: Job Publishing 1998, s. 95–103.
- KOSATÍK, P.: Tigrid, poprvé. Praha: Mladá fronta 2013.

⁶ S výjimkou sedmdesáti sedmiletého čestného předsedy Viléma Bernarda.

- KREJČÍ, J.: Mezi demokracií a diktaturou. Domov a exil. Olomouc: Votobia 1998.
- KUKLÍK, J.: Sociální demokraté ve druhé republice. Praha: Karolinum 1993.
- LOEWY, J. – ZAHRADNÍČEK, T.: Úseky polojasna. Vzpomínky Jiřího Loewyho. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- LUŽA, R.: Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989. Praha/Brno: Československé dokumentační středisko – Doplněk 2001.
- MAJER, V.: Moskevská cesta. In: MOKRÝ A. (ed): Osmdesát let československé sociální demokracie. Londýn: Ústřední výkonný výbor československé sociální demokracie v exilu 1958, s. 193–145.
- MEZNÍK, J.: Můj život za vlády komunistů (1948–1989). Brno: Matice moravská 2005.
- NEKOLA, M.: „Exilové internacionály“ ve studené válce jako nástroj boje proti komunismu. Soudobé dějiny, Vol. 22, No. 1–2 (2015), s. 102–129.
- SALIVAROVÁ-ŠKVORECKÁ, Z. (ed.): Osočení. Pravdivé příběhy lidí z „Cibulkova seznamu“. Brno: Host 2000.
- ŠABATA, J.: Sociální demokracie a Charta 77. Příspěvek k dějinám demokratické a sociálnědemokratické opozice v letech 1969–1989. In: HRUBEC M. – BÁRTA, M. (eds.): Dějiny českého a československého sociálnědemokratického hnutí. Praha – Brno: Masarykova dělnická akademie – Doplněk 2006, s. 134 – 149.
- ŠUSTROVÁ, R. (ed.): Demokracie a socialismus. Dva programové dokumenty demokratické levice z první poloviny 20. století. Olomouc: Masarykova demokratická akademie – Burian a Tichák 2018.
- ZAHRADNÍČEK, T.: Rozdělení minulostí. Československá sociální demokracie 1989–1992. In: GJURIČOVÁ, A. – KOPEČEK, M. – ROUBAL, P. – SUK, J. – ZAHRADNÍČEK, T.: Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. Praha: Knihovna Václava Havla 2011, s. 183–215.

Studia byla napsána v rámci projektu Český levicový exil 1968–1989 podpořeného Grantovou agenturou České republiky, registrační číslo 20-11867S.

NATIONALIZATION VERSUS REGIONALIZATION: FEATURES OF THE PARTY SYSTEM DEVELOPMENT IN UKRAINE (1991–2020)

YURIY OSTAPETS – ANATOLIY KLYUCHKOVYCH – MYCHAJLO SHELEMBA

Department of Political Science and Public Administration
Faculty of Social Sciences
Uzhhorod National University
Ukraine
E-mail: yuriy.ostapets@uzhnu.edu.ua
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua

Department of International Studies and Public Communications
Faculty of History and International Relations
Uzhhorod National University
Ukraine
E-mail: mychajlo.shelemba@uzhnu.edu.ua

Abstract:

In this article, the authors present their vision of the theoretical and empirical aspects of the party system's nationalization and regionalization in Ukraine in 1991–2020. Electoral processes and the party system structuring in Ukraine are analyzed through the prism of the nationalization theory. The main factors that affect the processes of nationalization / regionalization of the party system (socio-cultural heterogeneity, features of post-communist transit, political regime, electoral rules) are characterized. The degree of nationalization / regionalization of the Ukrainian party system is analyzed using a set of empirical indicators: the index of the effective number of parties, the Pedersen volatility index, and the nationalization index. Comparison of empirical indicators testifies to the variability of the processes of parties' nationalization and regionalization based on the election results, and also demonstrates the ambivalence of the party system development in Ukraine and the low level of its institutionalization. A general conclusion is made about the low level of nationalization of the party system

and the heterogeneity (regionality) of party preferences of the citizens of Ukraine.

Keywords:

Nationalization and regionalization of the party system, parliamentary elections, political parties, Ukraine.

Introduction

Studies of the Ukrainian party system indicate that in certain periods of its development one of two tendencies could be clearly observed – either towards nationalization or regionalization, which depends on the combined influence of a number of factors, such as the specific features of post-communist transit, electoral system, form of government, political regime etc.

This can be seen especially clearly in the results of the parliamentary and presidential

elections. S. Huntington used the electoral map of the 1994 presidential elections in Ukraine as an illustration of the civilizational fault line in Ukraine, while many domestic and foreign scientists – as a confirmation of the concept of ‘two Ukraines’ – Eastern and Western.

Thus, the results of the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014, 2019 showed that, firstly, certain political forces overcame the electoral barrier only thanks to voting for them in one or several regions of Ukraine, and, secondly, voting in the regions for political parties differed along the East-West axis, which indicated that parties are working to attract voters in certain regions of Ukraine.

The exception is the parliamentary elections in 2014 and 2019, as a result of which the nationalization index turned out to be quite high. This shift is associated with the disappearance of the basic regions for many parties – Donbass and Crimea – from the electoral map of Ukraine, and the emergence of new national parties: European Solidarity and Servant of the People, which received equal support in all regions of Ukraine. But the increase in electoral homogeneity that has manifested itself in these elections does not at all guarantee an increase in the level of nationalization of the country's party system, which was confirmed by the results of the 2020 local elections.

Using empirical tools to analyze the processes of nationalization and regionalization of party systems, the authors of the research study the specific features of the party system development in Ukraine, primarily based on the results of parliamentary elections from 1998 to 2020.

Research Methodology

The methodology of this research is based on the theory of party systems' nationalization (Jones and Mainwaring, 2003; Caramani, 2004; Brancati, 2008; Bochsler, 2010; Golosov, 2016). Through the prism of this theory, the development of the party system in Ukraine will be analyzed in the context of its nationalization and regionalization.

The nationalization of the party system is understood as the territorial homogenization of electoral support for political parties. The party system is considered fully nationalized if the

shares of the votes received by the parties in different territorial units of the country are the same. If parties receive electoral support only in certain regions, the party system qualifies as non-nationalized (Голосов and Григорьев, 2015, p. 128).

The antithesis of the party system's nationalization is its regionalization: the higher is the level of nationalization, the lower, respectively, the level of regionalization is, and vice versa. The indicators of the party influence regionalization are the formation of regional political parties and regional support for national parties.

Due to the lack of a unified approach to studying the territorial homogeneity of electoral preferences in political science, there were used the Party Nationalization Score (PNS) and Party System Nationalization Score (PSNS) indices to measure the level of the party system's nationalization, developed by Mark Jones and Scott Mainwaring and successfully tested on huge electoral data array. In addition, there was used the Territorial Coverage Index (TCI) proposed by Daniele Caramani, which is calculated as the percentage of constituencies where a party nominated its candidates out of the total number of constituencies. Although this index ignores the level of electoral support for parties, it allows drawing conclusions about the opportunities that parties have to be represented in all electoral districts, and, consequently, about the presence of party structures in the regions of the country.

Since the process of the party system's nationalization is the antithesis of the regionalization process, its analysis must necessarily include the identification of typical and deviant regions. This can be done by calculating the Euclidean distance. A low value of this indicator shows the typical nature of the region, a high value means deviance. Typical regions vote as a country as a whole, while deviant regions show significant deviations from the national voting pattern (Туровский, 2012, p. 109).

Determinants of the Process of Nationalizing / Regionalizing the Party System of Ukraine

The study of the factors influencing the nationalization of party systems was important for this research. The process of nationalizing

political parties and party systems in different countries depends on the degree of these factors' manifestation and their significance. Among such factors, Grigory Golosov and Alexei Grigoriev highlight the features of post-communist transit, federalism, decentralization, political regime, form of government (presidentialism), and electoral rules (Голосов and Григорьев, 2015, p. 130–135). In turn, Yuri Gaivoronsky believes that societal diversity, federalism and decentralization, the form of government, as well as the activities of subnational elites affect the level of party systems nationalization (Гайворонский, 2018, p. 47–49).

Given the Ukrainian specificity, the determinants of the process of nationalizing / regionalizing the country's party system include socio-cultural heterogeneity, features of post-communist transit, political regime, electoral rules, form of government, decentralization and strengthening of regional political influence, constitutional volatility (the form of government in Ukraine changed in 2004, 2010, 2014), the activities of subnational (regional) elites and the formation of regional political regimes in certain regions of Ukraine, the legal framework for political parties' functioning, and ethnic fragmentation. Let us consider the most significant (from the authors' viewpoint) of them.

1. *Socio-cultural heterogeneity* associated with the historical division of Ukraine into Western and Eastern. After the 1994 presidential elections, when the voting for Leonid Kuchma and Leonid Kravchuk coincided with the map of the spread of the Russian and Ukrainian languages, the metaphor of "two Ukraines" arose. This metaphor gained particular popularity with the release of the famous book by Samuel Huntington "The Clash of Civilizations", where Ukraine was called a torn country, along the territory of which there is a fault line between Eastern and Western civilizations (Хантингтон, 2003, p. 255–256). However, regional differentiation in Ukraine is much more complicated than the stereotyped division into Western and Eastern Ukraine. Empirical studies indicate that Ukraine is a fairly heterogeneous country. Most scholars agree that Ukraine consists of three (West, Center, South-East) or four regions (West, Center, East, South) with different historical traditions, different types of political culture and specific electoral behavior

(Ключкович, 2014, p. 51). The key markers of socio-cultural, ideological and political differences between residents of different regions of Ukraine remain the Ukrainian language, an assessment of the historical past and the attitude to the country's foreign policy.

2. *Features of the post-communist transit*, its intermittent nature, interspersed with serious socio-political conflicts. Since the proclamation of independence (August 24, 1991), Ukraine has experienced at least three large-scale political upheavals, accompanied by public confrontation, mass protests against the authorities (the campaign "Ukraine without Kuchma" 2000–2001, Orange Revolution after the presidential elections in 2004–2005, Euromaidan 2013–2014). All this inevitably affected the actor's structure and configuration of the party system. In 2014, the changes were so dramatic that with regard to the results of the 2014–2015 elections (parliamentary and local) there can be identified the emergence of a fundamentally new party system with a completely different set of actors than before (the only exception is the All-Ukrainian Association "Batkivshchyna"). The party system underwent significant changes following the results of the parliamentary elections in 2019. Such a sharp change in the actor structure is associated with the lack of party preferences rooting in public consciousness, which is also one of the features of the Ukrainian post-communist transit.

3. *Political regime*. The political regime that has developed in Ukraine in the course of the post-communist transit is called differently by scholars. In our opinion, its essence is most accurately conveyed by the term "hybrid". The hybridity of this regime is manifested in the fact that at different stages of its development it acquired the contours of electoral authoritarianism, a neo-patrimonial or oligarchic regime (Мацієвський, 2016).

Such a regime changes the very essence of democratic institutions, including, and perhaps most of all, political parties. Thus, Ukrainian parties are not a part of civil society reflecting the interests of its various segments, but "political machines" built around business structures or leaders. Accordingly, the main subjects of the political process in the country are not parties or public organizations, but oligarchic structures that fight for power using the demo-

cratic mechanisms of its conquest and legitimization.

4. *Electoral rules.* In Ukraine, elections to the Verkhovna Rada were held eight times, and at the same time, almost always according to different rules: if the electoral formula was not adjusted, then the conditions for holding the elections changed.

In 1994, elections to the Verkhovna Rada were held according to the majority system of absolute majority; in 1998, 2002, 2012, 2014, 2019 – according to a mixed unrelated system (half of the deputies were elected according to the system of a relative majority in 225 single-mandate constituencies, half – according to closed party lists in a single nationwide constituency with a 4 % electoral threshold); in 2006 and 2007 – according to a proportional system with a 3 % electoral threshold in a single nationwide constituency. In 2012, electoral blocs were deprived of the right to participate in elections, and the electoral barrier was raised to 5 %. In 2019, the Verkhovna Rada adopted the “Electoral Code of Ukraine”, which established a proportional system for parliamentary elections with open territorial electoral lists.

The constant change in electoral legislation and the predominance of electoral formulas with a pronounced majority component, which did not contribute to the party system’s structuring, had a negative impact on the process of its nationalization.

5. *Legal and regulatory framework* for the political parties’ functioning. Ukraine is not the only country where political parties were not popular at the initial stage of the democratic transit. Other countries of Central and Eastern Europe experienced the similar situation. To solve this problem, a legislative mechanism was created to strengthen the role of parties in political life, which ensured the parties participation in the electoral process, their state funding, as well as the formation of a government based on the party majority and its political responsibility. Thus, there were artificially constructed conditions when voters had no other alternative but to perceive parties as an instrument, without which the government power cannot be exercised. According to Andrei Meleshevich, it was free and fair elections and political responsibility that contributed to parties’ eventually occupying their rightful place both in the minds of political actors and voters,

and in the political system of the countries in Central and Eastern Europe (Meleshevich, 2007). In Ukraine, however, no relevant legislative mechanism has emerged. The laws that regulate the activities of parties were adopted in Ukraine with a significant delay, and their content, in many aspects, did not comply with the norms of the European Union: the Law on Political Parties (2001), the Law on Party Financing (2015), the Law on Elections in Verkhovna Rada and local councils on a proportional basis with open electoral lists (2019).

The second problem is the possibility of unpunished violation of the laws stipulating the political parties’ functioning. In particular, there are not observed the norms of laws stipulating the suspension of activities of those parties that: a) have not participated in election campaigns for 10 years; b) have not created their cells in 2/3 of the regions of Ukraine; c) have less than 10 thousand members; d) have not submitted their financial statements to the National Agency on Corruption Prevention, etc. (Закон України, 2001).

Hence it can be concluded that the legal framework for the parties’ functioning also did not promote a high level of the party system nationalization.

6. *Regionalization* of political influence and the phenomenon of “regional” political parties. The regionalization of the political process can be regarded as a society’s response to such trends as the decrease in the competence of representatives of the government authorities, the loss of trust in the latter, and the decrease in the citizens’ interest in the national political discourse. Significant aggravation of this trend is associated with the decentralization reform.

One of the results of the political process regionalization was the emergence of “regional” political parties, although the formation of such parties is prohibited by Ukrainian legislation on parties. Regional parties in Ukraine have become a vibrant political phenomenon since 2010 when parliamentary and local elections began to be held on different dates.

The main reasons for the formation of such parties can comprise the following: the decline of public confidence in the central government authority against the backdrop of maintaining and strengthening confidence in local governments; b) getting new opportunities by local

governments as a result of the successful decentralization reform (and especially financial decentralization); c) the inability of parliamentary parties to acquire the agenda of local elections, understand the citizens' needs and put forward adequate and realistic programs for regional and local development; d) "partisanship" of local elections; e) the desire of the regional elite to maintain influence and control over local resources.

It should be noted that the formation of "regional" parties and their participation in political life negatively influences the level of the party system nationalization. If there were no such parties, then in local elections voters would ballot only for national parties, and the level of the party system nationalization would be much higher. There is no special influence of these parties on the process of regionalization of the party system since they are unstable formations that are used by the local elite to participate in local elections.

This is the main reason why the analysis of local elections was left outside the scope of our study. At the same time, the ratio of voting results for parliamentary parties at the national and regional levels was shown using the calculation of the Euclidean distance.

This suggests another conclusion, which concerns the legislation on parties. In order to increase the level of the party system nationalization in Ukraine, it is necessary to prohibit the functioning of "regional parties", whose formation is mainly caused only by their participation in local elections.

Periods of the Party System's Development in Ukraine

Three periods can be distinguished in the development of the party system in Ukraine (1991–2004, 2004–2014, since 2014), each covering several large electoral cycles (Манайлю-Приходько and Остапеч, 2020, p. 86). The regular parliamentary elections are considered to be the starting point for such electoral cycles, including parliamentary, presidential and local elections. However, given the status of the president in the system of state power in Ukraine, the scope of his powers and the level of influence on domestic policy, in relation to

this country, it is more expedient to start the countdown of the large electoral cycle from the presidential elections. This approach is also supported by the fact that following the results of three presidential elections and the initiative of the elected presidents (2004, 2010, 2014), the form of government in Ukraine changed and new party structures emerged, which for a time occupied a dominant position in the Ukrainian political space.

The first period (1991–2004). Within the first period, the party system's structuring in Ukraine was determined by the constituent elections. These were the 1991 and 1994 presidential elections and 1994 elections to the Verkhovna Rada of Ukraine. After analyzing the results of these elections, it can be concluded that their influence on political processes in Ukraine was ambivalent. On the one hand, they successfully performed their functions in the context of a democratic transit: they established an institutional design that gave impetus to developing electoral competition and to the evolution of the party system, shaped models of electoral behavior that had a distinct regional tinge, and created the basis for legitimizing the future political regime. On the other hand, due to flaws in the electoral legislation, in our opinion, they did not ensure the rotation of the political elite, and with the introduction of the presidency, the party nomenclature was able to successfully integrate into the newly formed power structures. In this situation, new institutions, including political parties and elections, could not play a critical role in the renewed structure of the state, being integrated into a somewhat changed system of relations between property and power. As a result, informal institutions and practices acquired a decisive significance in the economic and political life of Ukraine, which led to the formation of a hybrid political regime there.

The development of the party system in the period under review was also significantly influenced by the parliamentary elections of 1998 and 2002, which were held according to a mixed electoral system. More than 40 parties (out of 53 legalized) took part in the 1998 parliamentary elections. The election results are shown in Table 1.

Table 1 Results of the Elections to the Verkhovna Rada of Ukraine March 29, 1998*

Name of the party, electoral bloc	NC**, mandates	NC, % of votes	PNS	TCI
Communist Party of Ukraine (CPU)	84	24.65	0.71	0.77
Narodnyi Rukh of Ukraine (NRU)	32	9.4	0.56	0.82
The Socialist Party of Ukraine and the Peasant Party of Ukraine	29	8.55	0.53	0.44
Green Party of Ukraine	19	5.43	0.86	0.51
People's Democratic Party	17	5.01	0.81	0.48
Hromada	16	4.67	0.52	0.80
Progressive Socialist Party of Ukraine	14	4.04	0.55	0.33
Social Democratic Party of Ukraine (United)	14	4.01	0.59	0.57

* Hereinafter, the tables use data on voting for political parties and electoral blocs, which are posted on the official website of the Central Election Commission of Ukraine (<http://www.cvk.gov.ua>).

** Nationwide constituency

The 1998 elections reflected several trends in the national and regional political balance. Due to the sharp stratification in Ukrainian society and the poverty of the majority of the population, the left and center-left won the elections. At the same time, the electoral bloc of the Socialist Party of Ukraine and the Peasant Party of Ukraine "For the truth, for the people, for Ukraine" (SPU and PPU) received the greatest support in the Central region, while the Communist Party of Ukraine (CPU) was voted for in the Russian-speaking industrial regions of Eastern and Southern Ukraine.

Territorial support for the national democratic forces, which primarily include the Narodnyi Rukh (People's Movement) of Ukraine (NRU), the electoral bloc of "National Front" and the party "Reforms and Order", was mainly limited to the Western region. And if the territorial coverage of the NRU was nationwide, the electoral influence of the "Reform and Order" and "National Front" parties was localized only in the regions of Western Ukraine.

A feature of the 1998 elections was the emergence of the phenomenon of one-region parties. Such parties are recorded in the Transcarpathian (Social Democratic Party of Ukraine [United] – SDPU[u]), Dnipropetrovsk (All-Ukrainian Association "Hromada") and Sumy (Progressive Socialist Party of Ukraine – PSPU) regions. It is thanks to voting in these regions, where these parties received 31.17, 35.34 and 20.89 % of the votes respectively, they managed to overcome the 4 % barrier in Ukraine as a whole (Остапеч et al. 2016, p. 98).

The 2002 parliamentary elections became a bifurcation point in the development of the Ukrainian party system. If earlier the dominant influence on its evolution was exerted by socio-economic delimitation, after 2002 it was socio-cultural one. In the Western and Central regions, the victory was won by the opposition bloc of Viktor Yushchenko "Our Ukraine", the basis of which was made up by parties of the national-democratic direction; in the South and Eastern regions, the most support was received by the pro-government bloc "For a United Ukraine!", which included centrist parties ("Labor Ukraine", People's Democratic Party, Party of Regions, Agrarian Party of Ukraine).

Actualization of the socio-cultural delimitation simplified the tasks of political forces in subsequent election campaigns. In their electoral messages, it was used by both the National Democrats and their opponents (left and center parties). Consolidation of own electorate was achieved through an appeal to language, cultural values and foreign policy priorities, that is, to the issues on which residents of different regions had different viewpoints. And such an appeal was beneficial to all contestants. In turn, this had a negative impact on the formation of a stable party system, where political parties would have a nationwide high rating of citizens' trust.

On the eve of the 2002 parliamentary elections, there were 127 registered parties in Ukraine; 21 parties and nine blocs uniting 40 parties took part in the campaign. The election results are shown in Table 2.

Table 2 Results of the Elections to the Verkhovna Rada of Ukraine March 31, 2002

Name of the party, electoral bloc	NC, mandates	NC, % of votes	PNS	TCI
Viktor Yushchenko's bloc "Our Ukraine"	70	23.57	0.55	0.78
Communist Party of Ukraine (CPU)	59	19.98	0.64	0.90
"For a United Ukraine!"	35	11.7	0.68	0.90
Yuliia Tymoshenko's bloc	22	7.26	0.64	0.01
Socialist Party of Ukraine	20	6.87	0.51	0.71
Social Democratic Party of Ukraine (United)	19	6.27	0.67	0.35

The 2002 parliamentary elections once again confirmed the adequacy of the metaphor of "two Ukraines" (Eastern and Western). At the same time, the specificity of these elections was characterized by structuring of the main subjects of the electoral process in the form of nominal party blocs, which led to the loss of the parties' recognition, their "dissolution" in the electoral blocs, and ultimately to oblivion.

The second period (2004–2014) was characterized by electoral confrontation along the "East – West" axis. Its specific feature was the stability of the electoral map, which appeared as a result of the 2004 presidential elections, and then was reproduced in the 2006–2012 election campaigns (Манайлю-Приходько and Остапеч, 2020, p. 88–90). Since the parliamentary elections of 2007 were extraordinary, and their result was very close to that of the parliamentary elections of 2006, they were not of research interest and were not analyzed in the paper.

The 2004 presidential elections clearly revealed the existence of two electoral Ukraines, whose expression of the will was absolutely opposite: in the west and in the center (17 regions), Viktor Yushchenko won, in the east and south (10 regions), Viktor Yanukovich did. The package of laws adopted on December 8, 2004 under the influence of the struggle that unfolded in these elections had a serious impact on

the further development of the country's party system, which implied, in particular, the transition to a proportional electoral formula in parliamentary and local elections, which contributed to the institutional strengthening of the role of parties through shaping the parliamentary majority (Закон України, 2004). It should also be noted that during the presidential campaign, the so-called "Eastern macro-regional political-electoral machine", which was based on the Party of Regions, proved its effectiveness. Later, it was successfully used in the parliamentary elections until 2014.

Thus, before the 2004 elections, although the socio-cultural split was reflected in the results of the elections (parliamentary and presidential), it was only one of the factors in structuring the party system. Later it began to determine its configuration.

The electoral demarcation, clearly observed in the 2004 presidential elections, remained relevant in the 2006 and 2007 parliamentary elections. In the regions where Yushchenko won, the first place was taken by the Yuliia Tymoshenko Bloc and the "Our Ukraine" party, which supported him in the election campaign, and in the regions where Yanukovich won, – by the Party of Regions.

In 2006, 28 parties and 17 electoral blocs, uniting 51 parties, were included in the ballot. The election results are shown in Table 3.

Table 3 Results of the Elections to the Verkhovna Rada of Ukraine March 26, 2006*

Name of the party, electoral bloc	NC, mandates	NC, % of votes	PNS
Party of Regions	186	32.14	0.54
Yuliia Tymoshenko's bloc	129	22.29	0.70
Our Ukraine	81	13.95	0.60
Socialist Party of Ukraine	33	5.69	0.63
CPU	21	3.66	0.72

* Due to the absence of a majority component in these elections, TCI was not calculated in relation to them.

The results of the 2006 parliamentary elections showed the regional influence of Ukraine's main parliamentary political parties: in the west, voters balloted for national democratic political forces (the Yuliia Tymoshenko Bloc, Our Ukraine electoral bloc); at the same time, voters in the east balloted mainly for political parties with a regional eastern social base – the Party of Regions and the Communist Party of Ukraine. The voters of Central Ukraine evenly supported well-known political forces.

Local elections in 2006 were held simultaneously with the parliamentary ones, and in each region, as a rule, they reflected the parliamentary electoral choice of citizens. At the same time, they also had their own specificity, related to the fact that a somewhat higher level of competition in local elections led to a decrease in the results of parliamentary parties. Consequently, electoral blocs created by the local elite were more popular with voters.

The 2010 presidential elections, which were again held against the backdrop of the Ukrainian east and west opposition, became a kind of continuation of the 2004 elections. As then, the eastern and southern regions voted for Yanukovich (who won), and most of the western and central regions voted for Tymoshenko.

The political context of the local elections on October 31, 2010, was predetermined by the victory of V. Yanukovich in the presidential elections, which significantly strengthened the

position of the Party of Regions in the regions of Ukraine. According to the election results, it won in 19 regions of Ukraine, the Autonomous Republic of Crimea, and the city of Sevastopol. Thus, the results of the local elections in 2010 significantly changed the alignment of party political forces in the regions due to a significant increase in the influence of the Party of Regions in the west and in the center of Ukraine.

Local elections in 2010 were for the first time held separately from parliamentary ones, which led to the active participation of “regional” parties in them, which in many regions, districts, and cities enjoyed considerable support from voters (for example, Transcarpathian, Khmelnytsky, Vinnytsia regions). At the same time, the formation of such parties and their participation in elections did not have a significant impact on the level of the party system regionalization, since such parties cease to function actively at the end of the election campaign.

21 parties participated in the 2012 parliamentary elections (out of 195 registered). As already noted, in these elections, according to the law, parties did not have the right to create electoral blocs. This rule of law was beneficial to large parties, one of which was the ruling Party of Regions. The election results are shown in Table 4.

Table 4 Results of the Elections to the Verkhovna Rada of Ukraine October 28, 2012

Name of the party, electoral bloc	NC, mandates	NC, % of votes	PNS	TCI
Party of Regions	72	30	0.67	0.90
Batkivshchyna	62	25.54	0.76	0.67
UDAR	34	13.96	0.83	0.81
CPU	32	13.18	0.67	0.48
Svoboda	25	10.44	0.53	0.16

If the regional distribution of electoral support is discussed, the Party of Regions won in

nine regions of Eastern and Southern Ukraine, Crimea and Sevastopol, and Batkivshchyna

won in 15 regions of Western and Central Ukraine and Kiev.

Thus, although according to the results of the 2010 local elections in Ukraine there was a pronounced tendency towards the formation of a party system with a dominant party (such as the Party of Regions), the results of the 2012 parliamentary elections allow concluding that the party system is moving towards a two-bloc configuration: on the one hand, these are the Party of Regions and the Communist Party of Ukraine (KPU), and on the other, the parties "Batkivshchyna", "Svoboda" and "Ukrainian Democratic Alliance for Reforms" (UDAR).

The third period (since 2014) in the development of the party system of Ukraine begins

with a transformation in the structure of the electoral space (the victory of pro-European parties in the 2014 extraordinary parliamentary elections in most regions of Ukraine) and the formation of new political parties.

The early parliamentary elections in 2014 radically changed the format of the party system in Ukraine and its actors' structure. As a result, five new parties entered the Rada: People's Front, Petro Poroshenko's Bloc, Opposition Bloc, "Samopomich" (Self-Help) Association and Oleg Liashko Radical Party. Of the former parliament, only Batkivshchyna has overcome the electoral barrier. The election results are shown in Table 5.

Table 5 Results of the Elections to the Verkhovna Rada of Ukraine October 26, 2014

Name of the party, electoral bloc	NC, mandates	NC, % of votes	PNS	TCI
People's Front	64	22.14	0.75	0.53
Bloc of Petro Poroshenko	63	21.81	0.89	0.65
'Samopomich' Association	32	10.97	0.81	0.05
Opposition Bloc	27	9.43	0.42	0.42
Oleg Liashko Radical Party	22	7.44	0.81	0.74
Batkivshchyna	17	5.68	0.846	0.73

Regionally, electoral sympathies were distributed as follows: the "Opposition Bloc" won a victory in five regions of Eastern Ukraine, while the South, Center and West preferred the "Bloc of Petro Poroshenko" and the "People's Front".

The 2015 local council elections completed the "revolutionary electoral cycle", consolidating the existing configuration of the party system. A characteristic feature of these elections is the participation in them of a large number of regional and sub-regional parties, such as the "Party of Ordinary People of Serhii Kaplin" (Poltava), "Cherkashchane" (Cherkasy region), "Trust Deeds" (Odessa), "United Center", Party of Hungarians of Ukraine, Democratic Party of Hungarians of Ukraine (Transcarpathian region), etc. (Янішевський, 2016).

It should be noted that many parties that received representation in local government in 2015 used new campaigning tactics, concentrating their forces at the regional or sub-regional level and nominating candidates only for some local councils. The regional localization of these parties was determined by: a) the capacity of the local cells of the respective party; b) providing a party brand to interested actors (political

franchise); c) the functioning of national parties in certain regions according to the principle of "regional party-electoral machines"; d) the political interests of local business elites.

The early parliamentary elections in 2019 again radically changed the actor structure and configuration of the party system. The elections were held under the influence of the presidential campaign (March – April 2019), which outlined the format of its organization, the main vectors of political competition, while showing the rating of political parties that supported candidates for the presidency (Якименко ed., 2020, p. 22–25).

V. Zelensky won the presidential elections, having received 73.22 % of voters in the second round and winning in all regions of Ukraine, except Lviv. V. Zelensky's candidacy was nominated in the presidential elections by the Servant of the People party, which began its formal existence in December 2017 as a result of re-branding the Party of decisive changes. And its name is associated with the name of the series of the same title, where V. Zelensky starred in the role of a common people representative who became a president. The organizational basis for the presidential election campaign

was the Ze-team (social network), which worked to promote the image of V. Zelensky.

In his campaign, he did not use socio-cultural messages that divide the electorate into eastern and western (language, religion, geopolitical landmarks), but focused on problems that are common to everyone – overcoming

corruption, improving welfare, and continuing reforms.

As a result of the parliamentary elections, five political parties overcame the electoral barrier. The election results are shown in Table 6.

Table 6 Results of elections to the Verkhovna Rada of Ukraine July 21, 2019

Name of the party	NC, mandates	NC, % of votes	PNS	TCI
Servant of the People	124	43.16	0.89	0.84
Opposition Platform – For Life	37	1.05	0.55	0.61
Batkivshchyna	24	8.18	0.77	0.64
European solidarity	23	8.10	0.73	0.57
Holos (Voice)	17	5.82	0.58	0.30

Against the background of the crisis in electoral support for old parliamentary parties, the Servant of the People party achieved the greatest success, receiving 43.16 % of the votes in the general constituency (124 deputy mandates) and 130 mandates out of 199 in majoritarian districts, which allowed it to form a one-party majority (mono-majority/mono-coalition).

According to the parliamentary elections results, the configuration of the Ukrainian parliament looked as follows: the centrist party Servant of the People, the opposition pro-Russian party “Opposition Platform – For Life”, the opposition patriotic party “European Solidarity” and the center-left “Batkivshchyna”. The structuring of the Ukrainian parliament took place on the basis of the same main socio-cultural demarcation “East – West”. In general terms, it has acquired the outlines of a system with a dominant party.

Regionally, the Servant of the People party won in 21 regions and the city of Kiev. The “Opposition Platform – For Life” party got a victory in the Luhansk and Donetsk regions, the “Holos” party – In the Lviv region.

Unlike the Servant of the People party (PSN – 0.89), most of the others had mainly regional influence, which is confirmed by the calculation of the nationalization index and the zonality of their electoral support: European Solidarity – 0.73, Holos – 0.58, “Opposition Platform – For Life” – 0.55, “Opposition Bloc” – 0.56. All of them lost their votes as they moved from west to east (European Solidarity, Holos, Svo-boda), or vice versa – from east to west (“Opposition Platform – For Life”, “Opposition

Bloc”, “Party of Sharii”). For this reason, the overall nationalization index of the party system of Ukraine (PSNS) amounted to 0.74 (this is an average value compared to developed European democracies) (see Table 7).

It should also be noted that another feature of the 2019 parliamentary election campaign was its “virtualization”. The political parties that achieved success in the elections were formed on the eve of these elections by re-branding or splitting well-known party structures, and, therefore, were virtual organizations with no organizational structure in the regions. For example, the winning party (“Servant of the People”), having no organizational structures in the regions, communicated with its voters virtually (television, social networks). A similar campaign was carried out by the Holos Party, the Sharii Party and a number of others. The success of these parties in the elections showed that political parties do not need to have cells, engage in party work, or have a clearly defined ideology and program.

As a result, traditional political parties now face the challenge of new forms of organization and political communication. The traditional forms of organization – membership, centralization, local organizations, as well as forms of recruiting and obtaining resources – are no longer vital for the life of parties. Therefore, political parties are beginning to actively adapt to the new conditions of competition, which leads to the development of the network organization of their work. New virtual parties have a definite advantage in this regard, but so far, they have covered only some segments of poli-

tics, focusing on isolated topical problems (the so-called “parties of new politics”).

At the same time, it should be noted that these developments are a global trend. The digital revolution, social networks, smartphones, according to analysts of the Razumkov Center, have become important technological innovations that have changed the essence of communication between parties and their voters, making collective forms of virtual communication more productive (Якименко ed., 2020, p. 24).

The 2020 local elections completed the electoral cycle launched by the 2019 presidential campaign and were particularly significant given the formation of regional party structures. The specificity of these elections was due to two factors: the change in the electoral legislation on local elections after the adoption of the Electoral Code of Ukraine (introduction of a proportional electoral system in local elections) and the completion of the next stage of the decentralization reform, which, in turn, increased the importance of local elections and the political subjectivity of local elites.

The parties “Servant of the People”, “Batkivshchyna”, “Opposition Platform – For Life”, “For the Future” and “European Solidarity” received the largest number of parliamentary mandates in the 2020 local elections. These elections demonstrated high electoral results for parliamentary and “regional” political parties, along with a high level of local councils’ fragmentation. In fact, in every region, the elections showed the existence of their own special party structure and its configuration. Regional

political parties became leaders in Vinnytsia (the party “Ukrainian Strategy of Hroisman”), Transcarpathian (party “Native Transcarpathia”), Poltava (party “Trust”), Kharkiv (party “Kernes Bloc – Successful Kharkiv”), Khmelnytskyi (party “Team of Symchyshyn”), Cherkasy (party “Cherkashchane”), Chernihiv (party “Native Home”) regions (The Central Election Commission of Ukraine, 2020).

The election result is the evidence that the majority of political parties rely only on voters’ regional support and on the regional location of their party cells. For this reason, the work of parties aimed at gaining support in the regions “foreign” for them was practically not carried out. The point is that political parties do not develop their structures on an all-Ukrainian scale.

Nationalization and/or Regionalization as a Manifestation of Ambivalence in the Ukrainian Party System Development

To identify the level of nationalization/regionalization of the party system in Ukraine, there was calculated a number of empirical indicators: the party system nationalization index (PSNS) and parliamentary (ENPS) indices (see Table 7). Besides, Table 7 summarizes the number of parties that overcame the electoral barrier in the 1998–2019 parliamentary elections; the percentage of votes received by the “old” parties, that is, the parties that overcame the electoral barrier in the previous elections; number of non-party deputies.

Table 7 Nationalization Index of Parliamentary Parties / Electoral Blocs Based on the Results of the 1998–2019 Parliamentary Elections

Parties / Electoral blocs*	1998	2002	2006	2012	2014	2019
Narodnyi Rukh of Ukraine	0.56					
Green Party of Ukraine	0.86					
The Socialist Party of Ukraine and the Peasant Party of Ukraine	0.53					
CPU	0.71	0.64	0.73	0.67		
“Hromada”	0.52					
Progressive Socialist Party of Ukraine	0.55					
SDPU (u)	0.60	0.67				
NDP	0.81					
National Front	0.28					
Viktor Yushchenko’s bloc “Our Ukraine” / “Our Ukraine” (2006)		0.55	0.60			
“For the United Ukraine!”		0.68				
Yuliia Tymoshenko’s bloc / Batkivshchyna (2012, 2014)		0.64	0.71	0.76	0.85	0.77
SPU		0.514	0.633			
Party of Regions			0.54	0.69		
UDAR				0.83		
“Svoboda”				0.53		
People’s Front					0.75	
Petro Poroshenko Bloc (2014) / European Solidarity (2019)					0.89	0.73

Association "Samopomich"					0.80	
Opposition bloc					0.42	
Oleg Liashko radical party					0.81	
Servant of the People						0.89
Opposition Platform – For Life						0.55
Holos						0.58
PSNS	0.65	0.62	0.66	0.72	0.76	0.74
Pedersen Volatility Index	-	46	50	36	61	69

* Electoral blocs took part in the parliamentary elections in accordance with the electoral laws until 2012.

As can be seen from the table, according to the results of the 1998–2019 parliamentary elections, the nationalization index of the Ukrainian party system ranged from 0.62 to 0.76. The rather low values of this index in comparison with the party systems of other countries can most likely be explained by the sociocultural heterogeneity of Ukraine, which determined the nature of voting. The maximum PSNS level was reached in 2012 (the emergence of a trend towards forming a stable two-bloc system), in 2014 (consolidation of the party system after the Euromaidan), in 2019 (protest voting against old political elites), and the minimum – in 2002 (actualization of the socio-cultural delimitation "East – West").

Calculation of the nationalization index for individual parties (that is, the degree of homogeneity of voting for them) (see Table 8) allows fixing the following regularities:

1. The values of the index for parliamentary parties are relatively small, which is due to both regional features of the political development of Ukraine and the exploitation of socio-cultural markers by parties in their struggle for voters' sympathies. Indicators of nationalizing parties that relied on the electorate of Eastern Ukraine in the election campaign (Party of Regions, Communist Party of Ukraine [CPU], Opposition Bloc, Opposition Platform – For Life [OPFP], etc.) and Western Ukraine ("Svoboda", "Our Ukraine", "Batkivshchyna", "Holos", etc.) are approximately the same and range from 0.42 to 0.8.

2. The index of nationalization among ideological parties (NRU, Svoboda) is lower (from 0.5 to 0.6) than that of electoral-pragmatic parties (Green Party of Ukraine, People's Democratic Party of Ukraine) (from 0.7 and above) and populist ones (Oleg Liashko Radical Party).

3. The indices of individual parties' nationalization, as well as the index of the party system's nationalization, had the highest value in

2014 and 2019. This indicates the weakening trend towards regionalization in the development of the country's party system.

It is possible that the increase in the nationalization index following the results of the parliamentary elections in 2014 and 2019 was explained (at least in part) by the disappearance from the electoral map of Ukraine of the regions that are basic for many parties – Donbass and Crimea, as well as the low voter turnout in Southern and Eastern Ukraine.

Comparison of nationalization indices and those of territorial coverage (see Tables 1–6) indicates a discrepancy between these indicators for some political forces. High territorial coverage does not always entail a high level of nationalization (for example, in the 1998 parliamentary elections, the TCI of the Narodnyi Rukh of Ukraine was 0.82, and the PNS was 0.56). This discrepancy is due to the fact that a number of parties, despite the presence of structures in all regions of Ukraine, consider only a few of them basic for themselves. The opposite situation also happens when a low index of territorial coverage is combined with a high index of nationalization. This is typical for parties in power (People's Democratic Party), populist parties, as well as parties of post-material values (Green Party of Ukraine).

To identify deviant and typical electoral regions, there was calculated the Euclidean distance for all regions of Ukraine (see Table 8). Among the deviant (Euclidean distance greater than 1) are Ivano-Frankivsk, Lviv, Ternopil, partly Rivne, Donetsk and Lugansk regions, as well as Crimea and Sevastopol. It should be noted that in the three western regions deviations from the national voting indicators are significantly higher than in the eastern ones. This can be explained by the fact that during the period under review, the electoral variability in the east of Ukraine was less than in the west, and the corresponding regions consistently supported the so-called "parties of the

East" (CPU, Party of Regions, "Labor Ukraine", etc.). It is more difficult to identify typical regions, since deviations often go beyond the typicality boundary (0.5). Nevertheless, a number of regions can still be qualified as

typical. These are Zhytomyr, Odessa, Kherson, Chernihiv, Sumy, Cherkasy and some other regions. It is noteworthy that they are all located either in the center or in the south of Ukraine.

Table 8 Euclidean Distance Based on the Results of the 1998–2019 Parliamentary Elections

	1998	2002	2006	2012	2014	2019
West						
Ivano-Frankivsk region	1.35	2.31	1.65	1.41	0.78	0.81
Lviv region	1.27	1.72	1.47	1.49	0.68	1.3
Ternopil region	1.30	1.93	1.46	1.33	0.71	0.83
Rivne region	1.02	1.29	1.10	0.76	0.51	0.45
Volyn region	0.79	1.42	1.34	0.89	0.61	0.49
Chernivtsi region	0.41	0.99	0.92	0.71	0.51	0.39
Transcarpathian region	1.24	0.80	0.69	0.39	0.44	0.39
Centre						
Kyiv	0.56	0.69	0.99	0.96	0.55	0.55
Kyiv region	0.34	0.43	1.18	0.61	0.40	0.36
Vinnitsia region	0.56	0.75	1.05	0.87	0.71	0.68
Kirovohrad region	0.42	0.60	0.60	0.32	0.26	0.44
Poltava region	0.52	0.89	0.54	0.89	0.55	0.45
Khmelnyskyi region	0.51	0.55	0.98	0.64	0.39	0.42
Cherkasy region	0.69	0.60	1.03	0.64	0.35	0.48
Zhytomyr region	0.37	0.19	0.59	0.51	0.34	0.36
Sumy region	0.70	0.45	0.92	0.54	0.29	0.39
Chernihiv region	0.50	0.36	0.81	0.57	0.48	0.42
South-East						
Dnepropetrovsk region	1.18	0.80	0.65	0.45	0.73	0.64
Zaporizhzhia region	0.43	0.84	0.90	0.68	0.77	0.52
Donetsk region	0.74	1.29	1.87	1.59	1.43	1.5
Luhansk region	0.97	1.08	1.72	1.40	1.39	1.7
Kharkiv region	0.54	0.83	0.87	0.67	1.13	0.68
Odessa region	0.37	0.70	0.79	0.66	0.75	0.56
Mykolaiv region	0.60	0.79	0.84	0.59	0.51	0.52
Kherson region	0.43	0.65	0.37	0.45	0.38	0.39
Crimea	0.75	0.87	1.16	1.06	–	–
Sevastopol	0.91	1.01	1.46	1.24	–	–

The indicators of the Euclidean distance indicate some anomalous deviations in the results of individual elections (Ivano-Frankivsk and Ternopil regions, 2002: 2.31 and 1.93, respectively; Donetsk region, 2006: 1.87). Such deviations could be explained by the influence on the election results of national parties with a specific territorial location, the intervention of an administrative resource, as well as the specific features of the political forces' alignment in the region at the time of the elections.

It should also be noted that there was a decrease in the indicators of the Euclidean distance in 2019, which resulted from a protest vote against the current government and the old political elite in general. For most regions, the indicator ranged from 0.36 to 0.52 (typical

regions), and only in Luhansk (1.7), Donetsk (1.5), Lviv (1.3), Ternopil (0.83), Ivano-Frankivsk (0.81) regions, it was significantly higher, that is, there was a deviation.

Conclusion

An analysis of the results of parliamentary and local elections in the period from 1998 to 2020, the calculation of the indices of nationalization of political parties, the party system, and the Euclidean distance allows drawing the following conclusions regarding the development of the party system in Ukraine.

1. In the development of the party system in Ukraine, two trends are clearly visible – towards nationalization and towards regionaliza-

tion. At the same time, in certain periods, one of them manifests itself more clearly, which depends on the combined influence of a number of factors. The main factors influencing the process of nationalization / regionalization of the party system include the following: sociocultural heterogeneity, features of the post-communist transition, political regime, electoral rules, form of government, decentralization, and strengthening of regional political influence, constitutional volatility (the forms of government in Ukraine changed in 2004, 2010, 2014), the activities of subnational (regional) elites and the formation of regional political regimes in certain regions of Ukraine, the legal framework for the functioning of political parties, and ethnic fragmentation.

Taking into account the influence of these factors, it should be noted that the level of nationalization of the party system of Ukraine began to rise starting from 2012, despite the rapid formation of "regional" parties, which only indicates that their main purpose is to participate in local elections, and after them they activity becomes invisible.

But despite the increase in the index of nationalization of the party system after 2012, the regional heterogeneity of Ukraine, the socio-cultural demarcation "East-West" continue to produce regional voting patterns, regional identity characteristics of citizens, and hence the process of the party system regionalization. Therefore, in the near future, its development will be ambivalent in the coordinates of "nationalization – regionalization".

2. The values of the indices of parliamentary parties' nationalization are very low throughout the study period, which indicates the regional influence of national parties. The main value of this index for parties ranges from 0.52 to 0.69. High indicators of this index are less common and their value ranges from 0.77 to 0.89 (the highest indicator is for the Servant of the People party). The low values of the index show the uneven support of one or another party in the elections in the regions of Ukraine. The talk is about the fact that national parties have base regions, which allow them to get high results in elections. The availability of such regions indicates the regional nature of the party system.

Increasing the level of electoral homogeneity following the results of the 2014 and 2019

parliamentary elections (high PSNS value, see Table 7) does not yet determine the trend toward an increase in the level of the party system nationalization, since the attitude towards the identity characteristics of the society before and during these election campaigns remained polarized along the East-West line. And the 2020 local elections again showed the high popularity of regional political parties.

At the same time, it should be noted that the formation and functioning of "regional" political parties do not have a serious impact either on the process of nationalization or on the process of regionalization of the Ukrainian party system. Such parties function as multi-level political structures or as political franchises. Undoubtedly, their absence would have had a positive impact on increasing the level of nationalizing the party system as a whole.

3. High level of electoral volatility during the period 1998–2019 testifies to the instability of the party system and the formation of new parties, which, using network technologies, receive a nationwide level of support. But unfortunately, the electoral results of such parties, as a rule, have a one-time effect and do not contribute to an increase in the level of the party system nationalization (see Table 7). Very often, such parties do not "survive" until the next electoral cycle (for example, the political party "Association 'Self Help'", which in 2014 overcame the 5 % electoral threshold, and in 2019 had a very low result of 0.62%).

4. Analysis of the electoral support of various political forces in parliamentary elections and the success of "regional" parties in local elections allows concluding that the party structure of Ukraine, both at the national and regional levels, consists of the following parties: 1) national parliamentary political parties; 2) national non-parliamentary parties; 3) regional parties; 4) subregional (local) parties operating within one or more regions, which are situationally used by the local elite to provide electoral support in elections to local governments (regional, district, local councils).

References

- BOCHSLER, D.: The Nationalization of Post-Communist Party Systems. *Europe-Asia Studies*, Vol. 62, No. 5 (2010), p. 807–827.
- BRANCATI, D.: The Origins and Strengths of Regional Parties. *British Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 1 (2008), p. 135–159.
- CARAMANI, D.: The Nationalization of Politics: The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe. New York: Cambridge University Press 2004.
- GOLOSOV, G.: Factors of Party System Nationalization. *International Political Science Review*, Vol. 37, No. 2 (2016), p. 246–260.
- JONES, M. – MAINWARING, S.: The Nationalization of Parties and Party Systems: An Empirical Measure and an Application of the Americas. *Party Politics*, Vol. 9, No. 2 (2003), p. 139–166.
- MELESHEVICH, A.: Party Systems in Post-Soviet Countries: a Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine. New York: Palgrave Macmillan 2007.
- THE CENTRAL ELECTION COMMISSION OF UKRAINE: Local elections. 2020. Available on the internet: <https://www.cvk.gov.ua/en/index.html> [10/11/2021].
- ГАЙВОРОНСКИЙ, Ю.: Факторы национализации партийной системы современной России [GAIVORONSKY, Yu. "Faktory natsionalizatsii partijnoy sistemy sovremennoj Rossii"]. Политические исследования, No. 1 (2018), p. 45 – 61.
- ГОЛОСОВ, Г. – ГРИГОРЬЕВ, В.: Национализация партийной системы: российская специфика [GOLOSOV, G. – GRIGORIEV, V.: Natsionalizatsija partijnoj sistemy: rossijskaja spetsifika]. Политическая наука, No. 1 (2015), p. 128–156.
- Закон України Про внесення змін до Конституції України [Zakon Ukrainy Pro vnesennja zmin do Konstytutsiji Ukrainy]. 2004. Available on the internet: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-15> [11/11/2021].
- Закон України Про політичні партії в Україні [Zakon Ukrainy Pro politychni partiji v Ukraini]. 2001. Available on the internet: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> [29/10/2021].
- КЛЮЧКОВИЧ, А.: Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи [KLYUCHKOVYCH, A.: Elektoralne strukturuvannia terytorii Ukrainy: osnovni rehiony, faktory ta etapy]. Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія, соціологія, філософія, No. 17 (2014), p. 50–59.
- МАНАЙЛО-ПРИХОДЬКО, Р. – ОСТАПЕЦЬ, Ю.: Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України [MANAYLO-PRYKHODKO, R. – OSTAPETS, Yu.: Rehionalnyi vymir rozvytku ta funktsionuvannia partiinoi systemy Ukrainy]. Ужгород: Рік-У 2020.
- МАЦІЄВСЬКИЙ, Ю.: У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) [MATSIEVSKY, Yu.: U pasttsi gibrydnosti: zygzagy transformatsij politychnogo rezhymu v Ukraini (1991–2014)]. Чернівці: Книга – XXI 2016.
- ОСТАПЕЦЬ, Ю. – ШЕСТАК, Н. – ДУДІНСЬКА, І.: Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур [OSTAPETS, Yu. – SHESTAK, N. – DUDINSKA, I.: Evolutsija partijnoj systemy Ukrainy v umovakh transformatsij sotsial'nykh i politychnykh struktur]. Ужгород: ЗІППО 2016.
- ТУРОВСКИЙ, Р.: Электоральное пространство России: от навязанной национализации к новой регионализации? [TUROVSKY, R.: Elektoral'noe prostranstvo Rossii: ot navjazannoj natsionalizatsii k novoj regionalizatsii?]. Политика, No. 3 (2012), p. 100–119.
- ХАНТИНГТОН, С.: Столкновение цивилизаций [Huntington, S.: Stolknovenie tsivilizatsij]. Москва: АСТ 2003.
- ЯКИМЕНКО, Ю. (ed.): Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку [YAKYMENKO, Yu. (ed.): Partiina systema Ukrainy pislia 2019 roku: osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku]. Київ: Центр Разумкова 2020.
- ЯНІШЕВСЬКИЙ, С.: Локальні політичні проекти: чинники виникнення та

перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів – 2015). [YANISHEVS'KY, S.: Lokal'ni politychni proekty: chynnyky vynyknennja ta perspektyvy politychnoj dijal'nosti (za pidsumkamy mistsevykh vyboriv-2015)], 2016. Available on the internet:
<https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-07/lokalni_prosesu-7d35f.pdf>
[20/11/2021].

MODERNÍ DEMOKRACIE MEZI ČESKOU FILOSOFIÍ A KRITICKOU TEORIÍ

MARTIN ŠIMSA

Department of Political Science
Faculty of Arts
University of Ústí nad Labem
Czech Republic
E-mail: martin.simsa@ujep.cz

Abstract:

The paper reflects on the concept of modern democracy as we encounter it in Czech philosophy, specifically in the work of Masaryk and his interpreters and critics, i.e. especially Rádl and Patočka, then in critical theory, focusing especially on the work of Habermas, and then in the work of Arnason, where we trace his inspiring political philosophical movement between Czech philosophy (Masaryk, Patočka, Kosík) and critical theory in both its German (Marx, Max Weber, Habermas) and French versions (Lefort, Castoriadis) and his creative critical dialogue with Eisenstadt. Modern democracy is not fundamentally different from liberal democracy, but more emphasizes autonomy, emancipation, its socially imaginary and critically creative dialogical participation.

Keywords:

Arnason, Critical Theory, Czech philosophy, Habermas, Masaryk, modern democracy.

Úvod

Moderní demokracie je politickou formou založenou britskou (1689), americkou (1776) a francouzskou (1789) revolucí. Konkrétněji míváme politické zřízení, které garantuje

prostřednictvím ústavy, lidská, občanská, sociální a kulturní práva a svobody. Pravidelně se konají volby, aby určily a změřily vůli lidu. Společnost je řízena volenými reprezentanty, kteří přijímají zákony, které jsou, či měly by být závazné pro všechny. Vedle revolučních událostí demokracii definovali myslitelé, kteří demokratické revoluce inspirovali a iniciovali (Locke, Montesquieu, Rousseau) nebo je kritizovali, reflektovali a formulovali liberálně demokratický program (Burke, Tocqueville, J. S. Mill). Mezi demokratické myslitele můžeme přiřadit Masaryka, který byl jak českým teoretikem demokracie, tak zakladatelem republiky. Johann Póll Arnason je islandský filozof a historický sociolog, který v 60. letech 20. století studoval filosofii v Československu. Setkal se s dvěma významnými českými filozofy, Janem Patočkou a Karlem Kosíkem, a jejich prostřednictvím také s Masarykem. Arnason byl pravděpodobně více ovlivněn Kosíkem než Masarykem, ale k Masarykovi se opakovaně vztahuje ve věci moderní demokracie, které se Kosík tematicky věnoval jen v roce 1968. Hlavním polem zkoumání Kosíka i Arnasona byla praxe interpretovaná marxisticky, přesněji fenomenologicko - hermeneuticky - marxisticky.¹

¹ Kosík tematizuje praxi ve své klíčové fenomenologicko-hermeneuticko marxistické studii vrcholící v antropologické filosofii svobody jakožto revoluč-

V předloženém příspěvku se chceme zaměřit na otázky: Jak rozumíme moderní demokracii? Jak jí rozuměla česká filosofie? Co se stalo s moderní demokracií v kritické teorii? Jak se moderní demokracie vyrovnává s výzvami postmodernismu, nacionalismu a populismu? Konkrétně se budeme ptát, jak moderní demokracii pojímali čeští myslitelé a jak Arnason, který vedl dialog se svým učitelem Habermasem. Zatímco Habermas dospěl od konceptu komunikativního jednání a Lebensweltu k deliberativní demokracii, Arnason studoval civilizace zejména prostřednictvím historické sociologie, která hledala cestu zpět k Weberovi a Durkheimovi.

Hermeneutická kritika

V textu používáme jako filosofickou metodu hermeneutickou kritiku. Tím máme na mysli kritické čtení, posuzování a hodnocení textů a dalších kulturních, společenských a politických událostí. Hermeneutika má dlouhé kořeny, jejichž počátky lze nalézt v Platónově dialogu *Ion*, v Aristotelově díle *O vyjadřování*, v biblické exegezi, v Augustinově díle a v římském právu. Nové podněty dostává v době reformace při postavení Písma do centra tehdejšího západního křesťanstva a jeho konfrontováním s autoritou papeže a tradicí, v renesanci při překladau klasických děl, v 19. století při hledání specifické metody humanitních věd v díle Schleiermachers, Diltheye a novokantovců. Hermeneutická ontologie v Heideggerově a Gadamerově pojetí se stává spíše konzervativní disciplínou odhalování a předávání smyslu bytí či tradice v klasických dílech.²

Kritický obrat v hermeneutice přichází s Habermasem. Habermas svou metodu ve studiích z přelomu šedesátých a sedmdesátých let nazývá kritickou hermeneutikou, ale hermeneutiku v podstatě pojímá jako kritiku, která znamená posuzování a hodnocení textů, postojů a jednání. Jde spíše o kritiku než o hermeneutiku, spíše o jednání než o porozumění, spíše o pragmatiku než o recepci. Habermaso-

va kritika spojuje Kantovu a Peirceovu kritiku prakticko-pragmatického rozumu s Marxovou kritikou jako morální a politickou zbraní.³ S kritickým čtením textů a kulturním, sociálním a politickým jednáním se setkáváme i u českých myslitelů (Masaryk, Rádl, Patočka), ačkoli žádný z nich hermeneutickou kritiku teoreticky nerozpracoval. Hermeneutickou kritiku nerozvíjí pouze Habermas, ale také Ricoeur,⁴ Apel⁵ a Arnason, který jí věnuje sociálně filosofickou studii *Praxis und Interpretation*,⁶ kde se předchůdci hermeneuticky kritického čtení praxe stávají Marx, Max Weber a Nietzsche, a kritický dialog vede rovněž s Habermasem a Castoriadisem.

Moderní demokracie

Dnes se sousloví liberální demokracie používá častěji a v jistém smyslu by mohlo být přesnější než moderní demokracie. Liberální zastupuje bezpodmínečná a nezadatelná lidská práva. Demokracie představuje vládu lidu, která je zjišťována a vykonávána volbami a dalšími postupy, na jejichž základě se ustavuje parlament, sestavuje vláda, konstituuje senát a další demokratické instituce. Pojem moderní obsahuje jinou dynamiku než liberalismus, t. j. vyjadřuje spíše novost než svobodu. Moderní demokracie není příliš vzdálená liberální demokracii. Constant moderní svobodou na rozdíl od antické svobody míní osobní či individuální svobodu, t. j. svobodu liberální.⁷ Někteří jsou unaveni životem v moderní době, rezignovaní, a tak hovoří o pozdní době nebo paradoxně o pozdní modernitě, po-moderně, resp. Postmoderně, i když tím nic jiného, než pojmenování své nálady, neříkají.

ně-kritické praxi. In KOSÍK, K.: Dialektika konkrétního. Praha: Academia 1963. Na Kosíka jako jednoho z klíčových filosofů praxe odkazuje HABERMAS, J.: Philosophisch-politische Profile. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1987, s. 326.

² Srv. ŠIMSA, M.: Hermeneutická propedeutika. Ústí nad Labem 2005.

³ Zejména HABERMAS, J.: Zur Logik der Sozialwissenschaften. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1985, ale také Erkenntnis und Interesse. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1968, Wissenschaft und Technik als Ideologie. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1968 a Theorie und Praxis. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1963.

⁴ RICOEUR, P.: Lectures on Ideology and Utopia. Columbia University Press 1986 a Hermeneutics and Human Sciences. Cambridge University Press 1981.

⁵ APEL, K. O.: Hermeneutik und Ideologiekritik. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1971.

⁶ ARNASON, J. P.: Praxis und Interpretation. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988.

⁷ CONSTANT, B.: O antické svobodě ve srovnání se svobodou moderní. In Reflexe. Číslo 30, Praha 2006, s. 77–97.

Moderní náboženství je křesťanství jako náboženství Nového zákona. Někteří radikální vykladači tvrdí, že křesťanství vůbec není náboženství, protože náboženství je spjato se starými, tradičními a zvykovými rituály, kulty a mýty. Bonhoeffer jako autor civilního, nenáboženského výkladu evangelia⁸ a Hejdánek jako filozof víry jako otevřenosti vůči budoucnosti, z níž přichází pravda, čas i dějiny, interpretují křesťanství dokonce jako opak náboženství, které je vázáno na "staré" – archetypy, metafyzickou tradici.⁹ Také francouzský myslitel Gauchet kráčí podobným směrem, když uvažuje o křesťanství jako náboženství, které likviduje náboženství a otevírá svět sekularizaci.¹⁰ Také Habermas prohlásil Nový zákon za první manifest moderny. Fenomenologický religionista Mrázek tvrdil, že mluvit o novém jako o lepším než starém, je revoluční událostí na počátku naší éry.¹¹ Ježíš Starý zákon neruší, ale naplňuje v hegelovském smyslu, tedy překonává a staví na novou, vyšší úroveň. Nový zákon znamená nový výklad Starého zákona.

Moderní demokracie se liší od demokracie antické, která byla demokracií řeckou, zejména athénskou polis. Svobodní občané sice mohli přijít na agoru, aby se tam projeví a byli zvoleni do nějaké veřejné funkce, ale jejich osobní, individuální svoboda byla vázána na svobodu obce. Moderna vyrůstá z osvícenství. Osvícenství může být stejně tak protináboženské (Francie, marxismus) jako náboženské (puritáni, Kant). Francouzské a anglosaské osvícenství připravuje cestu francouzské, britské a americké demokratické revoluci.

Kromě individuální svobody jako moderní svobody se moderní demokracie stýká s normativním, univerzálním pojetím lidských práv, s otázkou náboženství, a to nejen křesťanství, ale i otázkou jiných náboženství, kultur a sekulárních přesvědčení, s otázkou nacionalismu, se sociální otázkou, s otázkou lidu. Každá z těchto otázek má několik podob, některé jsou modernější a progresivnější, jiné tradičtější, konzervativní. Romantické pojetí národa a nacionalismu je spíše konzervativní. Různá pojetí

demokracie odpovídají různým filozofickým, morálním a náboženským koncepcím. Liberální pojetí, které bylo původně filozoficky radikální (J. S. Mill), se postupem času stalo ústředním pojmem a dnes je často spojováno s pravicí, někdy i s konzervativní pravicí.

Česká filosofie a československá demokracie

Československá demokracie se zrodila z české filosofie v osobě svého prvního moderního teoretika a zakladatele. Samozřejmě ji Masaryk nezaložil sám. Nevznikla by bez zahraničních exilových představitelů (Štefánik, Beneš, Osuský), domácího odboje, tzv. mafie, československých legií v Rusku, Francii a Itálii a konečně bez vystoupení lidu 28. října 1918 v Praze a prohlášení samostatné Československé republiky, 29. října v dalších českých a moravských městech a 30. října slovenských delegátů v Martině. Masaryk nebyl prvním českým filosofem, a přesto se nedivíme, když ho Erasm Kohák v knize *Domov a dálava* takto nazval.¹² Masaryk byl prvním moderním českým filosofem, který odpovídal na otázky, jež odpovídaly našemu postavení v Evropě, které udávaly směr, jímž jsme jako národní, politické společenství kráčeli a přišel s projektem humanitní demokracie, demokratické republiky. Masarykovy otázky byly srozumitelné národnímu, evropskému i světovému společenství, i když to neznamenal vždy souhlas, ale často znepokojení či odmítnutí. To se týkalo zejména našeho národního společenství, kterému se nelíbila kritika českého šovinismu, nacionalismu, pasivity, sklonů k mučednictví, konformismu a pocitů sebelítosti či zrad.

Masaryk byl filosofem české moderny, a to nejen moderny ve smyslu víry ve vědu a v pokrok, dějinného směřování ke stále lepší domácí i světové situaci, v rostoucí humanitu a zlepšování hospodářské a sociální situace, ale i moderny, která měla svou odvrácenou, patologickou stránku, a tou byla krize, osamělost, subjektivismus a sebevražda po ztrátě náboženství a ztrátě životního smyslu. Sebevražda byla první velkou filozofickou a sociologickou otázkou Masaryka jako lipského a vídeňského pokročilého studenta z Moravského Slovácka, který se stal Čechem a Českoslovákem ne díky

⁸ BONHOEFFER, D.: Na cestě k svobodě (Listy z vězení). Praha: Vyšehrad 1991.

⁹ HEJDÁNEK, L.: Filosofie a víra. Praha: Oikymen 1999.

¹⁰ GAUCHET, M.: Odkouzlení světa. Brno: CDK 2004.

¹¹ HELLER, J. – MRÁZEK, M.: Nástin religionistiky. Praha: Kalich 2004.

¹² KOHÁK, E.: Domov a dálava. Praha: Filosofia 2009, s. 137–170.

rodině, ale volbou.¹³ Otázky po příčinách krize moderní doby se opakují v knize *Moderní člověk a náboženství*.¹⁴ Masarykovo pojetí moderního člověka a moderní demokracie je koncepcí, která sleduje hledání smyslu života a dějin, což souvisí s křesťanskou vírou po vzoru Ježíše Krista, která není spojena s církví a teologií. Moderní demokracii Masaryk koreluje s českou reformací a americkým puritanismem již v *Sebevraždě* (1881),¹⁵ tedy 37 let před vznikem demokratické republiky a jejím protestantsko-humanitním zdůvodněním.

Scruton ji nazývá emancipovaným protestantismem a radikálním pietismem,¹⁶ Szporluk hovoří o náboženství jako nacionalismu a nacionalismu s lidskou tváří.¹⁷ Pro Masaryka představuje Ježíš smysl a cíl dějin a demokracie jak ve válkou zmítané *Nové Evropě*,¹⁸ tak v poválečné *Světové revoluci*.¹⁹ Masaryk se pokouší smířit moderní, vědecké myšlení s reformním křesťanstvím a moderní demokracií. Zároveň Masaryk kritizuje liberalismus jako filosofii pasivity a lhostejnosti, která chce jen drobné opravy, žádnou důkladnější reformu, neschopnou vyřešit sociální otázku. Masaryk chválí Marxe, Engelse, Kautského a Bernsteina za jejich angažovanost, ale zároveň odmítá marxistický materialismus, Hegelovu dialektiku, romantické a aristokratické pojetí revoluce. Láska k bližnímu, sociální reforma a drobná kulturní, občanská a politická práce jsou základem Masarykovy humanitní demokracie, zvláštní verze moderní demokracie.²⁰

Rádlova filozofie je kritickým hermeneutickým a pragmatickým smyslem pro dějiny a demokracii, je radikální v otevřenosti vůči

budoucnosti v otázce smluvní teorie demokracie, v kritice romantického nacionalismu 19. století a zároveň konzervativní v kritice moderní vědy a moderní doby. Rádl jako jediný filozof první republiky otevřeně kritizuje slabost Masarykova pojetí a reality demokracie, prvorepublikový nacionalismus označuje za zvláštní typ střeoevropského nacionalismu, který byl silnější nejen v politické praxi první republiky, ale i v Masarykově demokratické teorii a praxi, a Masaryk to nebyl ochoten připustit. Rádl jej prezentuje zejména ve vztahu k Němcům, Maďarům, Polákům, Židům, ale i ve vzájemných česko-slovenských vztazích. V Rádlových intencích by lepší název republiky zněl: Střeoevropská republika. Rádl navrhoval jako lepší kritérium než Masarykovu humanitu moderní smluvní demokracii založenou na lidských právech, v níž má každý bez ohledu na národnost a náboženství nejen místo, ale hlavně možnost podílet se na společném vládnutí.²¹

Patočkovým poválečným záměrem bylo doplnit českou filozofii o chybějící výklady klasické antické filozofie ve 40. letech, o výklad Komenského jako možnou alternativu k Descartově filozofii a o projekt negativního platonismu v 50. letech, o pokročilé uvedení do Husserlovy a Heideggerovy fenomenologie, o rozvíjení a-subjektivní fenomenologie podobně jako Merleau-Ponty a Eugen Fink v 60. letech.²² Patočka spolupracoval s mladými marxisty, zejména s Kosíkem. Kritické moderní myšlenky jsou přítomny ve studii *O smyslu dneška*²³ a v nedávno objevené nepublikované studii o nadcivilizaci napsané kolem roku 1955.²⁴ Temně depresivní, romanticky konzervativní tóny v souvislosti s Hérakleitem, Nietzsche, Heideggerem a Jüngerem se ozývaly v Patočkově hermeneutice 20. století jako války v 6. kacírském eseji,²⁵ ale byly překonány Pa-

¹³ MASARYK, T. G.: *Sebevražda*. Praha: Čin 1926.

¹⁴ MASARYK, T. G.: *Moderní člověk a náboženství*. Praha: Jan Laichter 1934.

¹⁵ *Sebevražda*, s. 231–233.

¹⁶ SCRUTON, R. Masaryk, Kant, and the Czech Experience. In T. G. Masaryk (1850–1937). Volume 1. Thinker and Politician. Ed. by Stanley B. Winters. Macmillan, School of Slavonic and East European Studies. University of London 1990, s. 44–59.

¹⁷ SZPORLUK, R.: *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1981.

¹⁸ MASARYK, T. G.: *Nová Evropa*. Brno, Doplněk 1994.

¹⁹ MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*. Praha, Orbis a Čin 1930.

²⁰ MASARYK, T. G.: *Sociální otázka I–II*. Praha, Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2000.

²¹ RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*. Praha: Melantrich 1993; ŠIMSA, M.: *Filosof a reforma světa*. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie. Ústí nad Labem: UJEP 1997.

²² KOHÁK, E.: *Jan Patočka*. Praha: H & H 1993.

²³ PATOČKA, J.: *O smysl dneška*. In *Češi I*. Praha: Oikoymenh 2006, s. 231–338.

²⁴ PATOČKA, J.: *Nadcivilizace a její vnitřní konflikt*. In *Péče o duši I*. Praha: Oikoymenh 1996, s. 243–302.

²⁵ PATOČKA, J.: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia 1990.

točkovou občanskou statečností jako mluvčího Charty 77 a jejím zdůvodněním na základě Kantovy povinnosti vůči spoluobčanům i vůči sobě samému bránit se proti bezpráví zdůrazněním lidských práv jako platných mravních a společenských norem.²⁶ Toto veřejné občanské vystoupení doprovázené kritickou filozofickou reflexí bylo blízké Masarykově, Rádlově i Habermasově veřejné činnosti, ale otázka demokracie je diskutována pouze v kritickém dialogu s Masarykem a Rádlm. Patočka je filozoficky kritizoval jako křesťanské platoniky, ale respektoval je jako silné republikánské demokraty.²⁷

Karel Kosík byl původně na počátku padesátých let marxista stalinského typu, který odsuzoval Masaryka jako buržoazního filozofa sloužícího zahraničnímu imperialismu a domácí reakci,²⁸ později interpret českých radikálních demokratů z roku 1848,²⁹ který dospěl k filozofii praxe, jež byla filozofií lidské svobody a tvorby jako díla v nejširším slova smyslu. Kosíkova filozofie praxe představovala marxistickou kritiku režimu, který se za marxistický vydával.³⁰ Kritickým, socialistickým demokratem či demokratickým socialistou se Kosík stal v roce 1968, kdy nastínil projekt socialistické demokracie, který představoval jeden z nejzajímavějších projektů socialismu s lidskou tváří.³¹ V disentu v 70. a 80. letech a po revoluci dodatečně ocenil Masarykovo, Palackého a Havlíčkovo politické myšlení, ostře kritizoval jak rozdělení Československa (třetí Mnichov), tak restauraci neoliberálního kapitalismu.³²

Kritická teorie

Kritická teorie vzniká ve 20. letech 20. století jako protiklad tradiční teorie, která byla neut-

rální, vysvětlující, zachovávající status quo, konzervativní. Kritická teorie se naopak zabývala teorií hodnotící, praktickou, progresivní, osvícenskou, moderní, věřící ve změnu světa.³³ Kritická teorie se však již ve svém raném, relativně krátkém životě do značné míry proměnila v opak svých snah v enigmatickém díle vlastních zakladatelů Horkheimera a Adorna *Dialektika osvícenství*, které je dialektické v tom, že osvícenství se ukazuje jak ze své progresivní, kritické stránky, zejména v kritice fašismu, masové kultury a *počínajících* masmédií, tak ze stránky rezignovaně konzervativní. Docházejí k závěru, že "osvícenství je masový podvod",³⁴ a jejich kritika osvícenství a liberalismu se příliš neliší od konzervativních kritiků, jako byli Heidegger, Spengler nebo Gehlen.

Na teoretickou situaci kritické teorie reaguje mladý kritický teoretik Habermas, který nechce jen opakovat citáty klasiků, ale kriticky myslet a pracovat na levici. Tento záměr je patrný jak ve studii *Student und Politik*,³⁵ tak v rozsáhlé a klasické studii *Strukturální proměny veřejnosti*.³⁶ Obě studie nastolují zásadní otázky týkající se moderní demokracie. První zkoumá postoje německých studentů k demokracii a obává se jejich apolitičnosti, druhá se zamýšlí nad vznikem, růstem, reflexí a úpadkem veřejného mínění. Demokracii tematicky zkoumá v pozdní velké studii *Faktizität und Geltung*,³⁷ ale kritický demokratický záměr provází celé jeho dílo. Habermasova teorie demokracie se nazývá deliberativní či diskurzivní, v jejímž centru stojí deliberativní či diskursivní pravidla argumentace vedené v oficiálních i neoficiálních demokratických institucích. V této věci se podobá Masarykovi. Již dříve se pustil do obhajoby projektu modernity, který na rozdíl od "konzervativní" postmoderny nepovažuje za vyčerpaný, ale oplývající dalším kritickým potenciálem, který posléze dává do služeb deliberativní či diskurzivní demokracie.

²⁶ PATOČKA, J.: Čím je a čím není Charta 77. In Češi I. Praha: Oikymenh 2006, s. 428–430.

²⁷ PATOČKA, J.: Vzpomínka a zamyšlení o Rádlu a Masarykovi. In Češi II. Praha: Oikymenh 2006.

²⁸ KOSÍK, K.: O sociálních kořenech a filosofické podstatě masarykismu. In Filosofický časopis. Praha 1954, s. 196–215.

²⁹ KOSÍK, K.: Česká radikální demokracie. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1958.

³⁰ KOSÍK, K.: Dialektika konkrétního. Praha: Academia 1963.

³¹ KOSÍK, K.: Naše nynější krize. In Století Markéty Samsové. Praha: Český spisovatel 1993, s. 22–40.

³² KOSÍK, K.: Třetí Mnichov. In Století Markéty Samsové, s. 157.

³³ HORKHEIMER, M.: Tradiční a kritická teorie. In Aluze 1/2001, s. 74–106.

³⁴ HORKHEIMER, M. – ADORNO, Th.: Dialektika osvícenství. Praha: Oikymenh 2009.

³⁵ HABERMAS, J.: Student und Politik. Berlin: Luchterhand 1961.

³⁶ HABERMAS, J.: Strukturální proměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000.

³⁷ HABERMAS, J.: Faktizität und Geltung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1992.

Arnasonův projekt

Téma “moderní demokracie” je intenzivně přítomno jak v Arnasonově hermeneutice modernity a v jeho verzi kritické teorie, tak v jeho recepci a tvůrčí práci s českou filozofií i československou demokracií. Snad nejvýrazněji jsou všechna nás zajímající Arnasonova topoi přítomna ve studiích *Heidegger, Patočka und die Hermeneutik der Moderne*³⁸ a v *The Theory of Modernity and the Problematic of Democracy*³⁹ a určitým způsobem i v poslední knize *The Labyrinth of Modernity*.⁴⁰

Systematicky rozpracovává hermeneutiku moderny, ve které je patrný Arnasonův metodologický přístup inspirovaný Marxem, Maxem Weberem a Habermasem v německy publikované knize *Praxis und Interpretation*.⁴¹ S pojetím moderní demokracie se setkáváme u dvou politických myslitelů, jejichž vliv na Arnasona je nepopíratelný. První část knihy Clauda Leforta *Democracy and Political Theory* nese název “O moderní demokracii”. Jsou zde rozebírány otázky demokracie, lidských práv, sociálního státu a politična v dílech Tocquevilla, Marxe a Arendtové. Přestože je Arendtová chválena za zachycení nacistického a stalinického totalitarismu, Lefort jí adresuje kritiku za to, že nevidí, že nenávisť k demokracii byla s oběma totalitarními spojena zásadním způsobem.⁴²

Dalším autorem, který zásadně ovlivnil Arnasona byl Shmuel Noah Eisenstadt, jehož *Paradoxy demokracie* jsou nemyslitelné bez kulturního, politického, ústavního a sociálního programu modernity. Oba autoři uvažují moderně levicově, ale kritizují nejen fašistické a rasistické

režimy, ale také “socialistické” a “komunistické” režimy, pokud nerespektují lidská práva a demokratický konstitucionalismus. Eisenstadt analyticky rozvíjí křehký a paradoxní model moderních demokracií a jako problematické vidí to, že pojetí demokracie bylo ztotožněno s extrémně liberálními “libertariánskými” hodnotami a “ideologickým polosvěcením volno-tržní ekonomiky”.⁴³

Arnasonův model moderní demokracie vzniká v dialogu zejména s Eisenstadtovou teorií vícenásobné modernity. Další dva inspirační zdroje Arnasonovy teorie moderní demokracie představují práce Cornelia Castoriadis a Marcela Gaucheta zejména v jejich pojetí autonomie. Arnason soudí, že téma demokracie je podteoretizovanou částí moderny a zároveň ji označuje za její část přeinterpretovanou. Arnasonova teorie demokracie i teorie moderny se fascinujícím způsobem pohybuje mezi moderní francouzskou politickou filozofií a německou politickou filosofií, reprezentovanou Marxem, Maxem Weberem a Habermasem. Privilegované místo v ní samozřejmě zaujímá izraelský teoretik Eisenstadt.

V Arnasonově výkladu Masaryka, k němuž dospívá přes Patočkovu kritiku, zní klíčová věta: “V demokracii viděl Masaryk normativní strukturální princip moderního světa”.⁴⁴ Masaryk staví demokracii proti aristokracii a teokracii. Zde vidíme inspiraci Tocquevillem, stejně jako ve víře, že se demokracie bude v Evropě a ve světě dále šířit. Arnason si všímá skutečnosti, že Masarykova demokratická transformace je spojena s prací, o níž pojednává při kritice Marxe a historického materialismu, a zdůrazňuje antagonismus “revoluční aristokracie” a “rozvoje a pokroku prostřednictvím práce”. Zmiňuje se o Masarykově interpretaci první světové války jako demokratické světové revoluce. Upozorňuje na Patočkovy kritické pochybnosti o Masarykově příliš optimistickém výkladu první světové války. Spřízněnost s Masarykovým projektem demokracie spatřuje v radikálně demokratickém projektu představeném v “Inteligenci a opozici”. Při hodnocení Patočkovy kritiky modernity v Kacířských esejích dochází k závěru, že otázka demokracie zůstala otevřená a že Patočka ne-

³⁸ ARNASON, J. P.: Heidegger, Patočka und die Hermeneutik der Moderne. In *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*. Band 3. Herausgegeben von Dietrich Papenfuss und Otto Pöggeler. Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann 1989, s. 240–263.

³⁹ ARNASON, J. P.: *The Theory of Modernity and the Problematic of Democracy*. In *Between Totalitarianism and Postmodernity*. Edited by Peter Beilharz, Gilian Robinson, and John Rundell. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press 1992.

⁴⁰ ARNASON, J. P.: *The Labyrinth of Modernity: Horizons, Pathways, and Mutations*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield 2020.

⁴¹ ARNASON, J. P.: *Praxis und Interpretation*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988

⁴² LEFORT, C.: *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press 1988, s. 55

⁴³ EISENSTADT, S. N.: *Paradoxes of Democracy*. John Hopkins University Press 2002.

⁴⁴ Heidegger, Patočka und die Hermeneutik der Moderne, s. 244.

přinesl ani novou interpretaci modernity, ani novou definici Lebensweltu, ale uznává, že Patocka přispěl ke kritické sebereflexi modernity a demokracie.

Arnason sám pojem demokracie chápe jako nedílnou součást modernity, interpretuje ho korelativně s pojmy autonomie a emancipace, podobně jako autoři kritické teorie pracuje se silným pojmem kritiky, který rozvíjí paralelně se sociální imaginací. To vše dále tvořivě rozvíjí s Eisenstadtovým modelem mnohonásobné modernity.

Postmodernismus a populismus

Oproti moderně nepřináší postmoderna nic nového než únavu a pluralitu. Moderní demokracie Habermase, Eisenstadta a Arnasona počítají s realitou pluralismu více než Masarykova. Habermas diagnostikoval postmodernismus jako nový konzervatismus a současné hybridní formy populismu k němu směřují. Habermas mezitím zvládl několik "post-", např. postsekulární. V knize *Fakticitá a platnost* pracuje s bezsubjektovou (subjektlos) komunikací, která nemá daleko k postmodernímu způsobu myšlení.⁴⁵ O nerozlišené postmoderní pluralitě lze odůvodněně pochybovat, neboť pluralita bez jemného rozlišení mezi výroky a argumenty může mít pro současnou demokracii neblahé důsledky. V díle Masaryka, Habermase, Eisenstadta a Arnasona vidíme značnou neochotu ztotožňovat moderní demokracii s liberální demokracií. Každý z nich liberalismus do určité míry kritizuje a demokracii s kapitalismem neztotožňuje. Domnívám se však, že i jejich verze moderní demokracie jsou liberální, ovšem kriticky či sebekriticky liberální.

Moderní demokracie v československé podobě byla spojena s otázkou pravdy, i když s ní měla často problém. Postpravda a nediferencovaná pluralita pravd slouží populismu mnohem více než moderní demokracie v liberální, republikánské či deliberativní podobě.⁴⁶ Důvěra, kterou každý spravedlivý demokratický režim potřebuje, může být založena pouze na pravdivém projevu, a populisté, stejně jako totalitní režimy, často a systematicky lžou.

Každý demokratický diskurz potřebuje kritický dialog a kritéria zkoumání, lepší argumentaci. V případě liberalismu bychom měli rozlišovat mezi liberalismem ve smyslu emancipace, osvobození člověka a odpovědnosti, nebo liberalismem ve smyslu laissez faire, neviditelné ruky trhu ovládané oligarchy a globálními ekonomickými hráči. V republikánském myšlení bychom měli rozlišovat mezi starostí o společnost a nekritickým obhajováním všeho, co společnost dělá. Každé jednání potřebuje kritické zkoumání. Populismus oslabuje občanství, kritické myšlení a demokracii. Populisté vítězí, když lidé nechtějí přemýšlet. Levicový populismus nenabízí nic lepšího než populismus pravcový, protože žádný populismus nechce kritické občany, občanské skupiny a občanskou společnost. Levicový populismus rozvíjela komunistická strana a po sametové revoluci i strana sociálně demokratická. Zásadní rozdíl mezi nimi spočívá v uznání ústavní demokracie a respektování individuálních svobod a práv jako *conditio sine qua non*. V zemích střední Evropy nyní bují populismus ve spojení se vzrůstajícím nacionalismem, který je spíše výrazem identitární paniky (Bělohradský) než prvoplánového identitárně nacionálního substancialismu.

Závěr

Moderní demokracie je v příspěvku představena v mnoha verzích, které vycházejí ze svobodných, kritických a odpovědných jedinců a spravedlivých demokratických institucí, jež zaručují svobodný a kritický dialogický diskurz a jsou schopny respektovat a integrovat disent, menšiny, kritické návrhy a protesty, které však nenarušují politické sociální prostředí, v němž jsou vyslovovány, a odkazují na pravdu, vůči níž mají být zkoumány, představují normativní strukturu, která na nás vznáší konkrétní nárok a na nás jako demokratických občanech je, zda ho naplníme či ne. V našem příspěvku jsme si přiblížili Masarykovo, Habermasovo, Eisenstadtovo a Arnasonovo pojetí moderní demokracie, které se pohybuje mezi českou filosofií a kritickou teorií. Moderní demokracie nepředstavuje nic zásadně odlišného od liberální demokracie, ale v představených pojetích máme co dělat se silnějšími koncepty autonomie, kritiky, emancipace a participace než v klasických liberálně

⁴⁵ Faktizität und Geltung, s. 362

⁴⁶ ŠIMSA, M. (ed.): Relativismus a (post)pravda v demokracii. Se třemi studiemi Ladislava Hejdánka. Ústí nad Labem: Filosofická fakulta UJEP 2018.

demokratických pojetích. V případech liberální demokracie, české filosofie i kritické teorie je nezbytné vedle kritiky tvořivě pracovat i se sebekritikou. Normativní struktura moderní demokracie v žádném z předvedených pojetí není hotovou daností, ale tím, co je stále znovu hledáno, nalézáno, tvrzeno, popíráno, diskutováno, sedimentováno, a připraveno k novým a novým aktualizacím. Kritické koncepty moderní demokracie mohou dobře posloužit i k odpovídající kritice současných konceptů populismu i nacionalismu.

Literatura

- APEL, K. O.: *Hermeneutik und Ideologiekritik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1971.
- ARNASON, J. P.: *Praxis und Interpretation*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988.
- ARNASON, J. P.: Heidegger, Patočka und die Hermeneutik der Moderne. In *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*. Band 3. Herausgegeben von Dietrich Papenfuss und Otto Pöggeler. Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann 1989, s. 240–263.
- ARNASON, J. P.: *The Theory of Modernity and the Problematic of Democracy*. In *Between Totalitarianism and Postmodernity*. Edited by Peter Beilharz, Gilian Robinson, and John Rundell. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press 1992, s. 32–53.
- ARNASON, J. P.: *The Labyrinth of Modernity: Horizons, Pathways, and Mutations*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield 2020.
- BONHOEFFER, D.: *Na cestě k svobodě (Listy z vězení)*. Praha: Vyšehrad 1991.
- CONSTANT, B.: O antické svobodě ve srovnání se svobodou moderní. In *Reflexe*. Číslo 30, Praha 2006, s. 77–97.
- EISENSTADT, S. N.: *Paradoxes of Democracy: Fragility, Continuity, and Change*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press 1999.
- GAUCHET, M.: *Odkouzlení světa*. Brno: CDK 2004.
- HABERMAS, J.: *Student und Politik*. Berlin: Luchterhand 1961.
- HABERMAS, J.: *Philosophisch-politische Profile*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1987.
- HABERMAS, J.: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1985.
- HABERMAS, J.: *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1968.
- HABERMAS, J.: *Wissenschaft und Technik als Ideologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1968.
- HABERMAS, J.: *Theorie und Praxis*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1963.
- HABERMAS, J.: *Strukturální proměna veřejnosti*. Praha: Filosofia 2000.
- HABERMAS, J.: *Faktizität und Geltung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1992.
- HELLER, J. - MRÁZEK, M.: *Nástin religionistiky*. Praha: Kalich 2004.
- HORKHEIMER, M.: *Tradiční a kritická teorie*. In *Aluze 1/2001*, s. 74–106.
- HORKHEIMER, M. - ADORNO, Th.: *Dialektika osvícenství*. Praha: Oikoymenh 2009.
- HEJDÁNEK, L.: *Filosofie a víra*. Praha: Oikoymenh 1999.
- KOHÁK, E.: *Jan Patočka*. Praha: H & H 1993.
- KOHÁK, E.: *Domov a dálava*. Praha: Filosofia 2009, s. 137–170.
- KOSÍK, K.: O sociálních kořenech a filosofické podstatě masarykismu. In: *Filosofický časopis*. Praha 1954, s. 196–215.
- KOSÍK, K.: *Česká radikální demokracie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1958.
- KOSÍK, K.: *Dialektika konkrétního*. Praha: Academia 1963.
- KOSÍK, K.: *Naše nynější krize*. In *Století Markéty Samsové*. Praha: Český spisovatel 1993, s. 22–40.
- KOSÍK, K.: *Třetí Mnichov*. In *Století Markéty Samsové*, s. 157.
- LEFORT, C.: *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press 1988.
- MASARYK, T. G.: *Sebevražda*. Praha: Čin 1926.
- MASARYK, T. G.: *Moderní člověk a náboženství*. Praha: Jan Laichter 1934.
- MASARYK, T. G.: *Nová Evropa*. Brno: Doplněk 1994.
- MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*. Praha, Orbis a Čin 1930.
- MASARYK, T. G.: *Sociální otázka I-II*. Praha, Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2000.
- PATOČKA, J.: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia 1990.
- PATOČKA, J.: *Nadcivilizace a její vnitřní konflikt*. In *Péče o duši I*. Praha: Oikoymenh 1996, s. 243–302.
- PATOČKA, J.: *O smysl dneška*. In *Češi I*. Praha: Oikoymenh 2006, s. 231–338.

- PATOČKA, J.: Čím je a čím není Charta 77. In: Češi I. Praha: Oikoymenh 2006, s. 428–430.
- PATOČKA, J.: Vzpomínka a zamyšlení o Rádlu a Masarykovi. In: Češi II. Praha: Oikoymenh 2006.
- RÁDL, E.: Válka Čechů s Němci. Praha, Melantrich 1993.
- RICOEUR, P.: Hermeneutics and Human Sciences. Cambridge University Press 1981.
- RICOEUR, P.: Lectures on Ideology and Utopia. Columbia University Press 1986.
- SCRUTON, R.: Masaryk, Kant, and the Czech Experience. In T. G. Masaryk (1850-1937). Volume 1. Thinker and Politician. Edited by Stanley B. Winters. Macmillan, School of Slavonic and East European Studies. University of London 1990, s. 44–59.
- SZPORLUK, R.: The Political Thought of Thomas G. Masaryk. East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1981.
- ŠIMSA, M.: Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádlu a konstituci reformní filosofie. Ústí nad Labem: UJEP 1997.
- ŠIMSA, M.: Hermeneutická propedeutika. Ústí nad Labem 2005.
- ŠIMSA, M. (ed.): Relativismus a (post)pravda v demokracii. Se třemi studiemi Ladislava Hejdánka. Ústí nad Labem: Filosofická fakulta UJEP 2018.

REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE SLOVAK-UKRAINIAN BORDERLANDS

MARTIN LAČNÝ – MÁRIA KOVÁČOVÁ

Institute of Political Science
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
E-mail: martin.lacny@unipo.sk

Department of Economics
Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications
University of Žilina
Slovak Republic
E-mail: maria.kovacova@fpedas.uniza.sk

Abstract:

The article provides an overview of regional economic indicators of the Slovak-Ukrainian borderlands in the period 2010 – 2020, following the Regional economic performance index ranking. It focuses on economic performance, socio-economic characteristics, mutual trade, foreign direct investment, and labour migration in the analysed regions. The impacts of the gradual DCFTA implementation are reflected and discussed.

Keywords:

Cross-border economic interaction, DCFTA, regional economic development, Slovak-Ukrainian borderlands.

geographically close environment. Functional diversity of regional economies within the national economy causes that various regions do not have the same needs and priorities and do not respond to external stimuli in the same way (Varadzin, 2005, pp. 8–10). In the case of border regions of Ukraine and the neighbouring EU countries, we can typically consider them as regions having the character of peripherals, which are not the most important centres of economic activity.¹ Their development potential depends largely on the nature of the border and the conditions for mutual trade and cross-border cooperation. From their mutual proximity and connections, they can draw productive advantages and learn to build on their strengths and economic development opportunities (compare Liikanen – Scott – Sotkasiira, 2016, pp. 33–35).

Regional economies of border regions on both sides of the Schengen border function as specific parts of national economies in the context of their internal links into the national economy and specific external linkages to international surroundings – especially the

¹ As of 2019, the Prešov region produced 9.3 % of Slovak GDP, Košice region produced 11.7 % of Slovak GDP, while the Transcarpathian economy produced only 1.5 % of Ukrainian GDP.

The Prešov region is characterized as an industrial-agricultural region with a significant representation of services. Important economic sectors of the region include the processing industry, namely: food, drawing on agricultural production, clothing production, textile production, wood processing, production of motor vehicles and production of other transport equipment. The field of wood processing includes also small and medium-sized enterprises focused on furniture and interior production. The electrical engineering, chemical and pharmaceutical industries also have an important position. The production of rubber, plastic products and the production of metals and metal products also have an irreplaceable share in the list of important industries. On the other hand, heavy industry is not represented in the region (Prešov Self-governing Region, 2015).

Economy of the Košice region encompasses all sectors, from food to metallurgy. The regional economic potential hinges on the strong industrial base of the Košice agglomeration and selected districts of Michalovce, Spišská Nová Ves and Košice – surroundings, where there is also the largest concentration of large companies and small and medium-sized enterprises. The development of regional GDP shows a high sensitivity to the economic situation of the largest employers, as well as to the inflow of significant, especially foreign investment. The inflow of foreign direct investment into the Košice region in recent years went mainly to the engineering, IT, automotive and chemical industries. The whole region draws significantly from the development of services with higher added value in the city of Košice, which is the strategic development centre of the region and the main employer in the region. The regional economy is affected by strong industrial, financial, research and educational base of the Košice agglomeration, which has the potential to give a strong development impulse for the entire Eastern Slovakia (Košice Self-governing Region, 2015).

Transcarpathia's regional economy depends mostly on trans-border trade, vinery and forestry, including wood processing. The industrial complex of the Transcarpathian region is represented by various spheres of activity: from mining to the production of

essential goods. Other industries include food, light industry, and mechanical engineering. The machine-building industry of the region consists of the production of computers, electrical and electronic products, production of electrical equipment, manufacture of machinery and equipment and manufacture of motor vehicles. One third of enterprises in this sector work on a toll scheme and are increasingly dependent on foreign partners, which hinders the development of domestic enterprises that specialize in the production of raw materials and semi-finished products, mostly supplied under contracts of foreign partners. Also the sale of unprocessed wood leads to the decline of the woodworking and furniture industry, the region become an exporter of low-grade wood (Transcarpathian Region, 2019).

Regional Economic Performance Index

According to the Regional Economic Performance Index (REPI) ranking, measuring the performance level of NUTS-2 EU border regions, there were significant differences when it comes to the border regions of Transcarpathian region and Eastern Slovakia. This composite index was built with the variables listed in dimensions, appropriate to measure the economic strengths and potential of regions. Crucial importance in terms of economic potential and international competitiveness have the factors including regional economic assets (labour availability and skills, capital stock and infrastructure, factor productivity, living conditions), significant impact on the development potential of regions however show also the intangible factors such as proximity to universities, access to health care, the length of time required to start a business, the perception of corruption, factors of personal safety and the safety of transport, etc. In Regional Economic Performance Index benchmarking analysis, based on 2000 – 2011 data, the NUTS-2 region of Eastern Slovakia ranked at the 49th position, which is a result approximate to the neighbouring Polish region Podkarpackie at the 53rd, as well as the neighbouring Hungarian region Northern Great Plain at 48th position, while there was a much different situation in the neighbouring Ukrainian Transcarpathian

region which ranked at the 119th position, Ivano-Frankivsk at the 107th and the Lviv region at the 98th position (Grozea-Helmenstein – Berrer, 2015, pp. 48–51). The subsequent cluster analysis revealed different regional development patterns and industrial profiles among the EU and the non-EU border regions, which have been classified in nine different clusters. In case of Transcarpathian region and Eastern Slovakia it pointed at different prospective of regional development. A total of 13 indicators available at the regional level (persons aged 25-64 with upper secondary education attainment, persons aged 25-64 with tertiary education attainment, available beds in hospitals, physicians or doctors, economic activity rates, employment in industry, employment in services, fertility rate, population growth, population density, per capita GDP, growth rate of gross value added, unemployment rate) and four indicators available at national level (workers' remittances, total tax rate, corruption perception index, cost of business start-up procedures) have been used for clustering. Transcarpathian region fell in the Cluster G (with the average REPI score of 53.33),² together with other Ukrainian border regions (Volyn, Ivano-Frankivsk, Lviv, Odesa, Chernivtsi), Belarussian and Russian border regions. Based on common characteristics, the region of Eastern Slovakia fell in the Cluster E (with the average REPI score of 66.0), which comprises NUTS-2 border regions belonging to the new EU member states in Central and Eastern Europe (Bulgarian, Estonian, Latvian, Lithuanian, Hungarian, Polish, Romanian, Slovenian and Croatian regions), plus the Serbian border region Pokrajina Vojvodina (Grozea-Helmenstein – Berrer, 2015, pp. 53–57).

Production branches typical for both Transcarpathian region and Eastern Slovakia border regions included mainly medium and low technology manufacturing and agriculture. When compared at the level of selected partial indicators, the Eastern Slovakia and the Transcarpathia regions reported approximately

the same share of services on employment (both at the level approx. 55 %), but in case of Transcarpathian region there was a higher share of agriculture on employment (approx. 20 %) in comparison with the Slovak borderlands. All the above border regions had roughly the same share of qualified workforce, though the other important difference between the two border regions consisted in the rate of population growth, which was approx. plus 2 % in case of Eastern Slovakia, but approx. minus 5 % in case of all Ukrainian regions bordering with the EU. When it comes to infrastructure, there was approx. 100 km of roads per 100 km² of land area available in Slovakia, while this indicator reached only a value of 20 – 30 km² on the Ukrainian side (Grozea-Helmenstein – Berrer, 2015, pp. 17–41).

Regional per capita GDP

In the long run, the Slovak-Ukrainian borderlands include regions having the lowest per capita GDP in their respective countries (ie the Prešov region as well as the Transcarpathian region belong to the least performing regional economies in Slovakia and in Ukraine respectively) (CESCI, 2020, p. 13). Though, within the past decade the dynamics of regional per capita GDP development points at persisting disparities between border regions in Ukraine and Slovakia. While both Prešov and Košice regions reported continuous growth, the regional economy of Transcarpathia affected (within the wider context of Ukrainian economy) by the Russo-Ukrainian War experienced a severe shrinkage since 2014. In fact, it was not until 2019 that it reached the performance level of 2012 – 2013. At the same time, regional per capita GDP of the Transcarpathian region still lags significantly behind the performance of regional economies in eastern Slovakia. Table 1 and Figure 1 show the dynamics of regional per capita GDP in all respective border regions (in case of Slovak borderlands including the NUTS-2 region Eastern Slovakia, consisting of the Prešov and Košice regions).

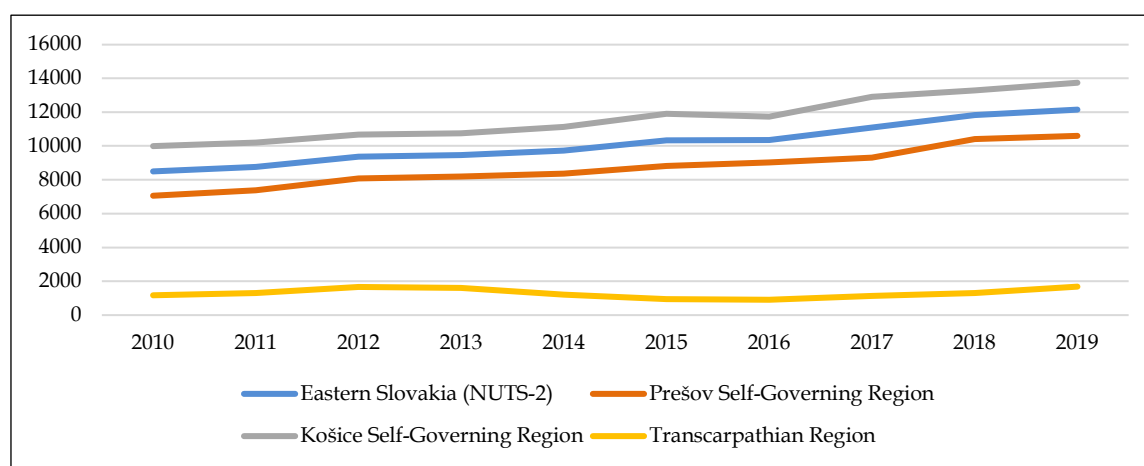
² The REPI score ranges from 0 to 100. In the respective REPI ranking there is the Zurich region on the top position (REPI score = 100,0), while the last rung in the ranking belongs to the region Algeria (REPI score = 0,0) (compare Grozea-Helmenstein, Berrer, 2015).

Table 1 Regional per capita GDP in Slovak-Ukrainian border regions in 2010 – 2019 (€)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Eastern Slovakia (NUTS-2)	8,500.67	8,766.53	9,356.19	9,453.46	9,717.43	10,327.05	10,356.69	11,080.20	11,820.27	12,151.67
Prešov Region	7,065.69	7,369.48	8,086.29	8,191.66	8,361.67	8,808.06	9,030.60	9,316.38	10,396.02	10,604.50
Košice Region	9,989.59	10,203.79	10,663.03	10,753.00	11,114.59	11,892.27	11,722.90	12,898.24	13,288.40	13,746.71
Transcarpathian Region	1,165.68	1,303.22	1,663.79	1,606.08	1,219.79	948.83	909.34	1,139.74	1,297.52	1,687.39

Sources of data: Statistical Office of the Slovak Republic, 2021a, Main Department of Statistics in the Transcarpathian region, 2021a. Note: The values of Transcarpathian regional per capita GDP published in UAH were converted according to the official rate given by the National Bank of Ukraine. Available online: <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/nbu/> (accessed on December 11, 2021).

Figure 1 Dynamics of regional per capita GDP in Slovak-Ukrainian border regions in 2010 – 2019 (€)



Sources of data: ibid

There are significant inequalities with regard to enterprise density (enterprises per 1000 inhabitants) in the analysed regions. Košice region (29.5) and Prešov region (25.6) show 5-6 times higher enterprise density compared to the Transcarpathian region (5.1). In the period 2014 – 2018, a dynamic increase in enterprise density was recorded in Košice region (18.8 %) and Prešov region (17.8 %), which deepened the disparities between the regional economies of the Slovak borderlands and the Transcarpathian region (CESCI, 2020, p. 15).

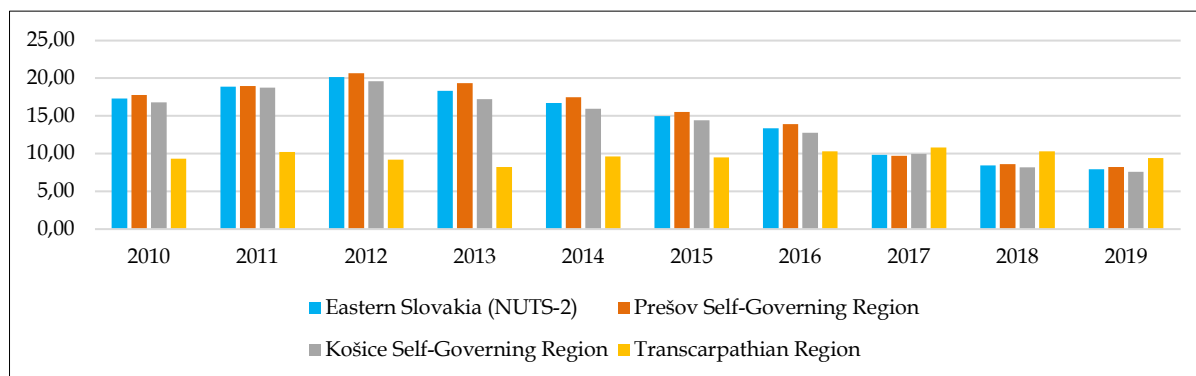
Socio-economic characteristics of regional economies

The high unemployment rate is one of the chronic and profound problems of the regional economies of the Prešov, Košice Region and the Transcarpathian region, which have all long been well above national averages. Over the past decade, we have registered a gradual reduction in the unemployment rate in the Košice and Prešov regions, while the unemployment rate in the Transcarpathian region has long stagnated slightly below 10 %. It is though worth noting that statistical methods vary, as for the Prešov and Košice regions the data on registered unemployment are available, while the Main Department of Statistics in the Transcarpathian region uses the ILO (MOPI) method to estimate the regional unemployment rate.

Table 2 Unemployment rate in Slovak-Ukrainian border regions in 2010 – 2019 (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Eastern Slovakia (NUTS-2)	17.28	18.85	20.14	18.32	16.72	14.97	13.35	9.80	8.40	7.89
Prešov Self-Governing Region	17.75	18.95	20.66	19.35	17.45	15.50	13.91	9.68	8.61	8.19
Košice Self-Governing Region	16.78	18.76	19.58	17.23	15.92	14.39	12.76	9.94	8.17	7.57
Transcarpathian Region	9.30	10.20	9.20	8.20	9.60	9.50	10.30	10.80	10.30	9.40

Sources of data: (Statistical Office of the Slovak Republic, 2021b, Main Department of Statistics in the Transcarpathian region, 2021b)

Figure 2 Unemployment rate in Slovak-Ukrainian border regions in 2010 – 2019 (%)

Sources of data: ibid

In addition to high unemployment, low incomes, on average below the national income levels, are another of the factors contributing to the low level of purchasing power in the analysed border regions. Compared to the situation in Prešovský and Košický regions, total disposable income of households in Transcarpathia reached in 2020 approximately one third of the income in both Slovak border regions. The proportion of population under at-risk-of poverty threshold (60 % of income

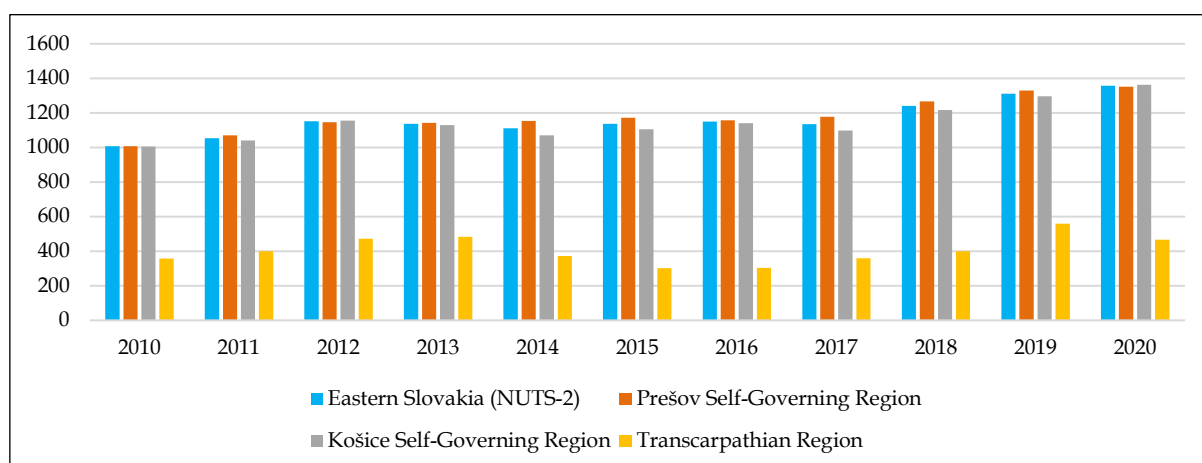
median) in Prešov region reached 17.5 % in 2019 and 17.2 % in 2020, while in Košice region it was 16.6 % in 2019 and 15.8 % in 2020 (Statistical Office of the Slovak Republic, 2021c). In Transcarpathia the relative poverty rate (by expenditures) reached 14.8 % in 2019 and 22.4 % in 2020, while the rate of population with income under the subsistence minimum was 28.8 % in 2019 and 36.4 % in 2020 (Ministry of Social Policy of Ukraine, 2020).

Table 3 Total disposable monthly income of household - average income by regions (€)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Eastern Slovakia (NUTS-2)	1,006.00	1,054.00	1,151.00	1,136.00	1,110.00	1,137.00	1,149.00	1,135.00	1,241.00	1,311.00	1,357.00
Prešov Self-Governing Region	1,006.00	1,069.00	1,145.00	1,143.00	1,154.00	1,172.00	1,157.00	1,177.00	1,267.00	1,330.00	1,352.00
Košice Self-Governing Region	1,005.00	1,040.00	1,156.00	1,129.00	1,070.00	1,105.00	1,141.00	1,098.00	1,217.00	1,295.00	1,362.00
Transcarpathian Region	357.04	399.27	471.62	482.36	371.58	300.45	302.89	358.87	398.34	558.89	465.21

Sources of data: (Statistical Office of the Slovak Republic, 2021d, Main Department of Statistics in the Transcarpathian region, 2021c)

Figure 3 Total disposable income of household - average income by regions (€)



Sources of data: ibid

Cross-border trade and investment

Slovakia ranks among the top ten export destinations for the Transcarpathian regional economy. As in 2020, the main export destinations were as follows: Hungary (60 %), Germany (9 %), Austria (4.6 %), Poland (4.4 %), Czechia (3.7 %), Slovakia (2.8 %), Romania (2.7 %), Italy (2 %), Netherlands (2 %) and Turkey (1.5 %). Imports of goods to Slovakia in past decade consisted mainly of three product groups, total share of which was around 90 %, indicating a steady Slovak demand for mechanical and electrical equipment, textiles and textile goods, wood and wood products from Transcarpathian region. Although raw material and technological potential of Slovakia in these areas is much higher than in Ukraine. In the commodity structure of exports from Slovakia to Transcarpathian region

dominated the supplies of mechanical and electrical equipment, mineral products, textiles and textile products, polymeric materials, plastics and articles thereof (the total share of these product groups amounted around 80 % of total imports). Slovakia achieved also the largest share (around 16 %) on total imports of services to Transcarpathian region (Main Department of Statistics in the Transcarpathian Region, 2021d). Nevertheless, in case of the mutual trade in Slovak-Ukrainian CBC area we are still speaking only about a fraction of mutual Slovak-Ukrainian trade turnover. The cross-border trade of Transcarpathian region with Slovakia represents the share of less than 4 % in total foreign trade of Transcarpathian region, around 4 % in Transcarpathian region's trade with the EU, approximately 7 % in trade with the V4 countries and less than 8 % in trade with the countries participating in Carpathian Euroregion.

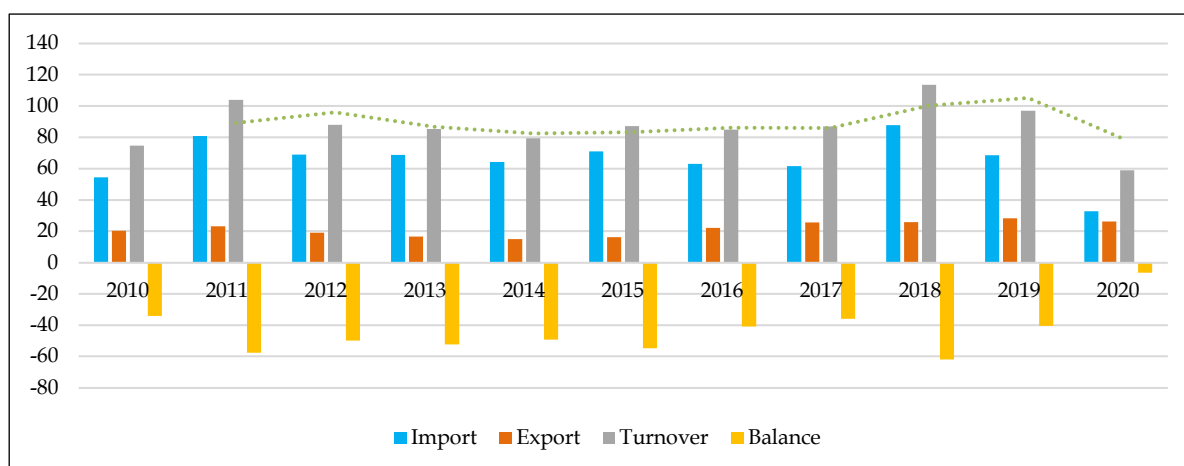
Table 4 History of cross-border trade between Slovakia and Transcarpathian region in 2010 – 2020 (€ million)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Import	54.4	80.8	68.9	68.8	64.3	71.0	63.0	61.5	87.7	68.6	32.7
Export	20.2	23.1	19.1	16.6	15.0	16.2	22.0	25.5	25.8	28.2	26.3
Turnover	74.6	104.0	88.0	85.4	79.3	87.2	85.0	87.0	113.5	96.9	59.0
Balance	-34.2	-57.7	-49.9	-52.3	-49.4	-54.8	-40.9	-36.0	-61.9	-40.4	-6.5

Source of data: (Main Department of Statistics in the Transcarpathian Region, 2021d)³

³ The data on cross-border trade published by the Main Department of Statistics in the Transcarpathian region are in USD. The values were transferred to EUR according to the average annual exchange rate published by the NATIONAL BANK OF SLOVAKIA: Monthly, cumulative and annual course reports. 2021c. Available online: <<https://www.nbs.sk/sk/statisticke-udaje/kurzovy-listok/mesacne-kumulativne-a-rocne-prehlady-kurzov>> [19/10/2021].

Figure 4 Dynamics of cross-border trade between Slovakia and Transcarpathian region in 2010 – 2020 (€ million)



Source of data: ibid

As can be seen from the data, the dynamics of cross-border trade between Transcarpathian region and Slovakia does not show any significant impact of the DCFTA⁴ until the year 2018, while the impacts of an economic downturn and subsequent stagnation caused by the Russian-Ukrainian conflict, as well as the impact of COVID-19 pandemic, are obvious.

The total amount of foreign direct investment in Transcarpathian region reached € 306.8 million in 2019. The largest part (over 80 % of the total amount) of FDI was directed to local industry, another 6 % of FDI came to transport and 4.7 % to real estates. According to the Main Department of Statistics in the Transcarpathian region, the largest amount of investment came to the region from Netherlands (€ 66.9 million, a share of 21.8 %). The second largest investor in Transcarpathian region was Germany, which invested € 38.3 million (a share of 12.5 %) to the local economy.

⁴ The trade part of the Association Agreement between the EU and the Eastern Partnership countries includes the conditions for the creation of a free trade area (Deep and Comprehensive Free Trade Area - DCFTA). The EU-Ukraine Association Agreement was signed in June 2014 and its implementation began in November 2014, with the implementation of the DCFTA itself starting on 1 January 2016 (unilateral autonomous EU trade preferences were applied as early as 2015). The liberalization of EU-Ukraine trade within the DCFTA covers all areas of trade, including services, copyright protection, customs, public procurement, energy, technical standards, trade dispute resolution, competition protection and more.

Followed by Poland (€ 32.5 million, a share of 10.6 %), Austria (€ 25.5 million, 8.3 %), USA (€ 20.3 million, 6.6 %), Hungary (€ 18.3 million, 5.9 %) and Italy (€ 9.6 million, 3.1 %). The FDI coming to Transcarpathian region from Slovakia amounted € 4.9 million, which means the share of only 1.6 % on total FDI in the region, around 2 % on the FDI coming to Transcarpathian region from the EU and 8 % on the FDI coming from the V4 countries. Slovak investors have invested so far in 69 local businesses, mainly in local woodworking companies (40 %), sale and repair of motor vehicles (7 %), transport companies (5.5 %), agro-food sector (3.7 %) and construction companies (3.7 %). When compared to the other regions of Ukraine the Transcarpathian region, which is bordering with four EU countries, gains only up to 1 % of the total FDI coming to Ukraine, which indicates the need to boost its investment attractiveness.

Nevertheless, in this regard the situation is quite similar in both Slovak border regions. The final data on FDI inward positions from 2018 show, that total amount of foreign investment in Prešov region reached about € 737 million, which is only 1.4 % of FDI in Slovakia. In Košice region it was € 2,463.6 million, i.e. 4.7 % of total FDI coming to Slovakia, though more than 85 % of the FDI in the region was directed to Košice city and its near surrounding (National Bank of Slovakia, 2021a).

The largest amount of investment came to Slovakia from Netherlands (€ 13,212 million, more than 25 %), Czechia (€ 7,130 million,

a share of 13.6 %), Austria (€ 6,728 million, 12.9 %), Germany (€ 3,633 million, 6.9 %), Luxembourg (€ 3,415, 6.5 %), South Korea (€ 2,851 million, 5.4 %), Belgium (€ 2,719 million, 5.2 %), Italy (€ 2,539 million, 4.8 %) and Hungary (€ 2,281 million, 4.4 %). So far, no significant FDI came to any region of Slovakia from Ukraine (National Bank of Slovakia, 2021b).

Labour migration

The vector of labour migration from the Transcarpathian region is unequivocally directed in favour of the EU countries. Since 2012, an increasing trend towards the migration decline in the population has been observed, and in 2016 the number of departures was approximately five times higher than the number of arrivals to the Transcarpathian region. This is primarily due to the economic situation and the devaluation of the Ukrainian hryvnia. For example, during 2017 more than 6,000 people left

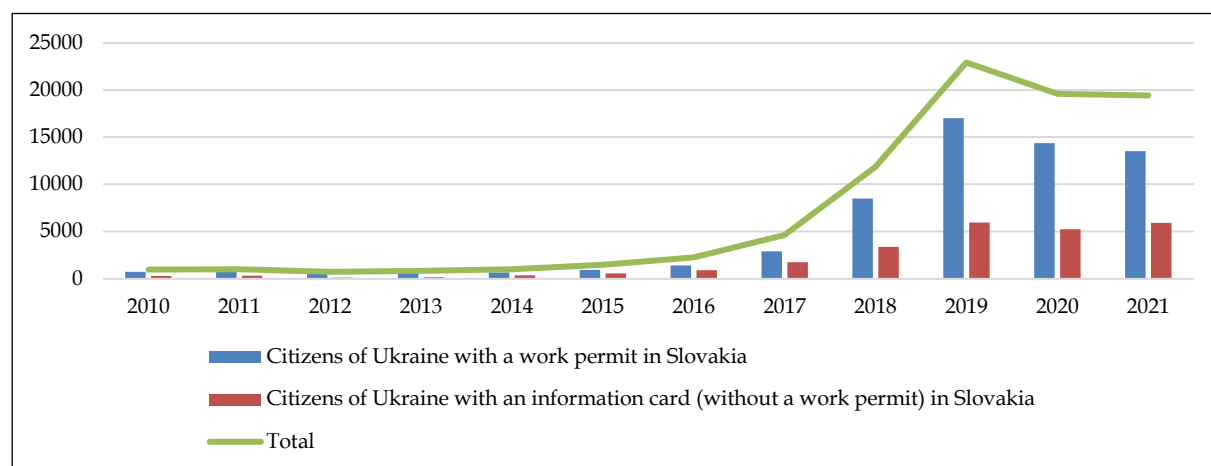
Transcarpathia. From that number, more than 400 Transcarpathians moved to the EU, the rest – to the CIS countries. Over 450 people left for the long term (over 1 month). Most of them stood in Hungary, the Czech Republic, Germany, Slovakia and the USA (Habchak – Dubis, 2019). Slovakia ranks among the top 5 EU destinations as a matter of work migration flows from Transcarpathian region. Nevertheless, most of the incoming Ukrainian workforce is being employed in more developed regions of Western and Central Slovakia (only up to 20 % of them works in Prešov and Košice regions), mostly on short- and medium-term contracts up to 24 months as operators and installers of machinery and equipment, respectively as skilled workers and craftsmen. A significant increase in Ukrainian citizens working in Slovakia is noticeable after the abolition of visa requirement in 2016, while in 2020 and 2021 there was a slight slowdown in the influx of Ukrainian labour due to the pandemic.

Table 5 Labour migration from Ukraine to Slovakia in 2010 – 2021

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Citizens of Ukraine with a work permit in Slovakia	701	705	615	661	634	921	1388	2879	8473	16998	14361	13513
Citizens of Ukraine with an information card (without a work permit) in Slovakia	266	293	116	143	348	541	869	1747	3369	5934	5217	5913
Total	967	998	731	804	982	1462	2257	4626	11842	22932	19578	19426

Source of data: (Central Office of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic, 2021)

Figure 5 Labour migration from Ukraine to Slovakia in 2010 – 2021



Source of data: ibid

Conclusions

The available statistics from 2010 – 2020 complemented by the REPI cluster analysis outcomes documented that so far, despite the gradual implementation of DCFTA, the level of cross-border economic interaction remained very low in the past decade. The level of turnover of mutual trade between the Slovak Republic and Ukraine, respectively the Transcarpathian region and regions in the east of Slovakia increased moderately in 2018, while the reported volume of cross-border investments remained low. We can also report that the implementation of the DCFTA did not interfere much with everyday life at the border crossing points between Slovakia and Ukraine. However, national legislation on both Slovak and Ukrainian side has been tightened in particular specific cases, even above the EU regulations. Namely, Slovak legislation went more stringent, when it comes to setting limits for imports of goods which are subject to excise duties (tobacco, alcohol, fuel, etc.), while Ukrainian legislation responded by tightening customs formalities to the trend in which private cars were owned by citizens of Ukraine and held in the EU (Székely, 2019, p. 54).

The economic performance of the Transcarpathian region lags significantly behind the regions of eastern Slovakia. The dynamics of regional per capita GDP in the analysed period shows no dramatic change in this trend. When it comes to socio-economic characteristics, in addition to high unemployment, low incomes, on average below the national income levels, are another of the factors contributing to the low purchasing power in the analysed border regions. Disparities between Slovak and Ukrainian borderlands are also manifested in this regard – the disposable income of households in Transcarpathia reached in 2020 approximately one third of the income in both Slovak border regions.

A significant increase in Ukrainian citizens working in Slovakia is noticeable since the introduction of the visa waiver. Nevertheless, the visa-free travel and its impact on migration have a positive impetus for the prospective development of cross-border cooperation, including the small cross-border trade.

The impacts of the COVID-19 pandemic and the recent Russian invasion are likely to cause significant changes in developments to date and will be visible in regional data from 2021-2022.

References

- CENTRAL OFFICE OF LABOUR, SOCIAL AFFAIRS AND FAMILY OF THE SLOVAK REPUBLIC: Employment of foreigners – statistics, 2021. Available online: <https://www.upsvr.gov.sk/statistiky/za-mestnavanie-cudzincov-statistiky.html?page_id=10803> [13/1/2022].
- CESCI (Central-European Service for Cross-Border Initiatives): Territorial analysis for the future INTERREG NEXT Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine CBC programme, 2020. Available online: <https://budapest.cesci-net.eu/wp-content/uploads/_publications/CESCI_2020_Analysis-HUSKROUA-2021-2027_EN.pdf> [5/1/2022].
- GROZEA-HELMENSTEIN, D. – BERRER, H.: Benchmarking EU-Border-Regions: Regional Economic Performance Index, 2015. Available online: <<http://www.euborderregions.eu/files/report%20vienna.pdf>> [8/11/2021].
- HABCHAK, N. F. – DUBIS, L. F.: Labour migration of the population of Ukraine to the countries of the European Union: factors and risks of influence. *Journal of Geology, Geography and Geoecology* Vol. 28, No. 1 (2019), p. 59 – 67. DOI: 10.15421/111907.
- KOŠICE SELF-GOVERNING REGION: Economic and Social Development Program of Self-governing Region of Košice for the Period of 2016-2022, 2015. Available online: <https://web.vucke.sk/sk/uradna-tabula/rozvoj-regionu/program-hosp-socialneho-rozvoja/phsr_2016-2022.html> [15/12/2021].
- LIIKANEN, I. – SCOTT, J. W. – SOTKASIIRA, T.: *The EU's Eastern Neighbourhood. Migration, Borders and Regional Stability*. New York: Routledge 2016.
- MAIN DEPARTMENT OF STATISTICS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION: Regional Gross domestic product, 2021a. Available online:

- <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/nac_rah/index.html> [19/10/2021].
- MAIN DEPARTMENT OF STATISTICS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION: Key labour market indicators in 2000-2019, 2021b. Available online: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/pracija/2020/osn_pokaz_2000-2019.pdf> [19/10/2021].
- MAIN DEPARTMENT OF STATISTICS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION: The structure of total resources in 2010-2020, 2021c. Available online: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/vitrat/2021/struct_resurs_2010-2020.pdf> [19/10/2021].
- MAIN DEPARTMENT OF STATISTICS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION: Foreign economic activity, 2021d. Available online: <<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/zez/index.html>> [19/10/2021].
- MINISTRY OF SOCIAL POLICY OF UKRAINE: Information and analytical report on the living standards of the population, 2020.
- PREŠOV SELF-GOVERNING REGION: Economic and Social Development Program of Self-governing Region of Prešov for the Period of 2014-2020, 2015. Available online: <https://www.pokraj.sk/files/dokumenty/Rozvojove-dokumenty-PSK/PHSR_PSK_2014-2020/phsr_psk_2014-2020_v1_plnaverzia.pdf> [15/12/2021].
- NATIONAL BANK OF SLOVAKIA: FDI inward positions 2018, Breakdown by Districts. 2021a. Available online: <<https://www.nbs.sk/sk/statistickedudaje/statistika-platobnej-bilancie/priame-zahranicne-investicie>> [4/10/2021].
- NATIONAL BANK OF SLOVAKIA: FDI inward positions 2018, Geographical Breakdown. 2021b. Available online: <<https://www.nbs.sk/sk/statistickedudaje/statistika-platobnej-bilancie/priame-zahranicne-investicie>> [4/10/2021].
- NATIONAL BANK OF SLOVAKIA: Monthly, cumulative and annual course reports. 2021c. Available online: <<https://www.nbs.sk/sk/statistickedudaje/kurzovy-listok/mesacnekumulativne-a-ročne-prehľady-kurzov>> [19/10/2021].
- STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC: Regional per capita GDP (at current prices), 2021a. Available online: <http://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/VBD_SK_WIN/nu3002rr/v_nu3002rr_00_0_00_sk> [4/10/2021].
- STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC: Registered unemployment rate, 2021b. Available online: <http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WIN/pr3108rr/v_pr3108rr_00_0_00_en> [4/10/2021].
- STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC: Numbers and proportions of persons under at-risk-of poverty threshold, 2021c. Available online: <http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WIN2/ps3810rr/v_ps3810rr_00_00_00_en> [4/10/2021].
- STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC: Total income of household - average income by regions, 2021d. Available online: <http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WIN2/ps3803rr/v_ps3803rr_00_00_00_en> [4/10/2021].
- SZÉKELY, G. (ed.): Cross-Border Cooperation between Slovakia and Ukraine: Volume III: Policies and practices of regional and local actors. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2019.
- TRANSCARPATHIAN REGION: Regional development strategy of the Transcarpathian Region for the period 2021 - 2027, 2019. Available online: <<https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/Economics/201001-1840p.pdf>> [14/12/2021].
- VARADZIN, F. et al.: Regiony a vnější ekonomické vztahy. Ostrava: VŠB - Technická univerzita Ostrava 2005.

The article is a partial outcome of the project EU-Ukraine Association Agreement and Cross-Border Cooperation between Slovakia and Ukraine: Consequences and Opportunities (AASKUA) - APVV-15-0369.

ŽIVOT NA NAŠEJ PLANÉTE. MOJE SVEDECTVO A VÍZIA DO BUDÚCNOSTI

Attenborough, D.

Bratislava: Barecz & Conrad Media s.r.o., 2020. 286 s.

ISBN 978-80-973459-7-6

RÓBERT KIRÁLY

Institute of Political Science

Faculty of Arts

University of Prešov

Slovak Republic

E-mail: robert.kiraly@smail.unipo.sk

Aktuálna kríza životného prostredia disponuje viacerými podobami. Našu planétu sužuje znečistenie všetkých prírodných zložiek, klimatická zmena či narušenie pozemského hydrologického cyklu. Jedným z výrazných problémov je však aj úbytok biologickej rozmanitosti, ktorého dôsledky pre budúcu podobu tak lokálneho, ako aj globálneho ekosystému, budú mimoriadne negatívne. Aj keď sa diskurz v kontexte politiky ochrany životného prostredia častokrát obmedzuje „iba“ na oblasti emisií skleníkových plynov či problém s plastovým odpadom, vymieranie živočíšnych a rastlinných druhov sa postupne stáva ďalšou nosnou témou diskusií nielen odbornej časti verejnosti.

Téme ochrany biodiverzity a jej nezanedbateľnej úlohe v kontexte celoplanetárnych ekosystémových procesov sa dlhé desaťročia venuje popredný britský environmentalista David Attenborough, ktorý najnovšie vo svojej knihe *Život na našej planéte. Moje svedectvo a vízia do budúcnosti* poukazuje nielen na problém masívneho vymierania rastlinných i živočíšnych druhov, ale ponúka aj riešenia, ktoré by pri efektívnej praktickej implementácii mohli zvrátiť (nielen) tento negatívny trend. Nezodpovednosť ľudskej civilizácie voči ostatným živým tvorom na planéte Zem už v sa-

motnom úvode knihy autor nazýva ako naše najväčšie zlyhanie, pričom obyvateľov jednotlivých kútov planéty označil za obyvateľov ukrajinského mesta Pripiať, ktoré sa v dôsledku jadrovej katastrofy v elektrárni Černobyľ stalo neobývateľnou. Paralelu medzi stratou biologickej rozmanitosti a Černobyľom vníma Attenborough nasledovne: „Mnohí považujú Černobyľ za historicky najhoršiu ekologickú katastrofu. Nanešťastie to však nie je pravda. Už od minulého storočia dochádza na celej zemeguli k zmenám, ktoré si zo dňa na deň len tak nevšimneme. [...] Ide o skutočnú tragédiu našich čias, ktorou je postupný zánik biodiverzity na našej planéte. [...] V súčasnosti je každý z nás obyvateľom mesta Pripiať. Žijeme si svoj pohodlný život v tieni katastrofy, ktorú si sami privolávame“ (Attenborough 2020, s. 6–7).

Úvodné slovo britského environmentalistu tak spočívalo v poukazaní na vážnosť tohto problému, ktorý negatívne presahuje aj na ľudskú civilizáciu. V nasledujúcej časti svojej publikácie Attenborough približuje úbytok rastlinných a živočíšnych druhov na planéte, pričom súbežne začína aj svoje osobné svedectvo, ktoré obsahuje celý jeho profesionálny život, zameraný na štúdium a ochranu našej prírody. Au-

tor svoju prezentáciu získaných dát začína vstupom do histórie našej planéty, ktorá si počas svojej existencie prešla niekoľkými vymieraniami druhov. Vyzdvihuje predovšetkým obdobie holocénu, ktoré patrí medzi najstabilnejšie a najprosperujúcejšie obdobia Zeme. Časom sa však vzťah človeka a prírody zmenil. Najväčšmi do tejto interakcie vstúpil vznik poľnohospodárstva, ktoré znamenalo aj obrovský rozvoj pre dovtedajšiu ľudskú civilizáciu.

Okrem týchto konštatovaní autor približuje aj rok 1937, kedy sa začal o prírodu väčšmi zaujímať. V predmetnom roku, keď mal Attenborough 11 rokov, tvorilo svetové spoločenstvo dovedna 2,3 miliardy ľudí, pričom podiel divočiny bol na úrovni 66 %. Postupne však budeme svedkami zmien, ktoré sa negatívne prejavili na fungovaní celého ekosystému. Štatisticky uvedené, kým v roku 1937 bol podiel divočiny na úrovni 66 %, v roku 2020 to už bolo iba 35 %. Zároveň, výrazným spôsobom rástol počet obyvateľov na Zemi (z 2,3 miliardy v roku 1937 na 7,8 miliardy v roku 2020), ako aj koncentrácia oxidu uhličitého v atmosfére (z 280 milióntin v roku 1937 na 415 milióntin v roku 2020). Kombinácia (nielen) týchto faktorov je dôvodom globálnej krízy životného prostredia, ktorej sme dnes svedkami. V prvej časti knihy tak autor popisuje svoje svedectvo cez optiku vlastných skúseností od doby, kedy sa začal o prírodu intenzívnejšie zaujímať, a teda od roku 1937. Čitateľom tak dielo ponúka autentický zážitok, ktorý je stelesnený v zrozumiteľnom jazyku približujúcom komplexnú a závažnú problematiku krízy globálneho ekosystému.

Z nášho pohľadu ide o mimoriadne dôležitý prvok v diskusiách ohľadom ochrany životného prostredia, nakoľko je potrebné vhodným spôsobom tlmočiť zistené vedecké dáta bežnému obyvateľstvu. Stratégia tzv. storytellingu sa totiž ukazuje ako efektívna aj pri tlmočení ďalších vážnych problémov, ktorými naša spoločnosť čelí. Svedectvo D. Attenborougha sa tak môže zaradiť medzi kľúčové nástroje pre zdieľanie závažnosti tejto témy.

V rámci druhej časti knihy autor predkladá niekoľko riešení na zlepšenie stavu globálneho ekosystému, pričom pomyselným pilierom jeho vízie by mala byť trvalá udržateľnosť. Ako sám uvádza: „musíme sa naučiť nielen to, ako vyžiť z obmedzených prírodných zdrojov, ale aj to, ako ich spravodlivejšie rozdeľovať. [...]

Trvalá udržateľnosť by sa mala stať filozofiou nášho druhu a model Doughtnut by nás mal sprevádzať ako kompas na ceste k udržateľnosti“ (Attenborough 2020, s. 142–143).

Implementácia tejto myšlienky do praxe si však vyžaduje nielen zmenu spotrebiteľského správania bežných ľudí, ale aj politické kroky vedúce k dodržiavaniu princípov trvalej udržateľnosti. Autor napríklad kritizuje meranie rozvoja štátu najmä na základe ukazovateľov HDP, ktoré však častokrát nezodpovedá reálnej skutočnosti. Pozornosť by sa mohla zameriavať aj napríklad na tzv. index šťastnej planéty, ktorý dáva do pomeru kvalitu života s ekologickou stopou. Attenborough poukazuje aj na príklad, kedy v roku 2019 na Novom Zélande došlo k praktickej aplikácii oficiálneho odmietnutia HDP ako primárneho ukazovateľa ekonomického úspechu, čo bolo vo všeobecnosti považované za odvážny politický krok.

Okrem tejto skutočnosti, autor vyzdvihuje aj ďalšie zmeny, ktoré sú z jeho pohľadu potrebné pre ozdravenie planetárneho ekosystému. Menovite ide o:

1. prechod na obnoviteľné zdroje energie, ktoré sú kľúčovým prvkom na vyriešenie/zmiernenie klimatickej krízy, ale aj ďalších environmentálnych problémov. Škodlivý je totiž aj spôsob získavania fosílnych palív, nielen ich samotné využívanie;
2. obnovenie podmorského života, ktorý je čoraz viac decimovaný kvôli negatívnej ľudskej činnosti a dôsledkami nadmernej emisií skleníkových plynov;
3. zmenšenie nášho životného priestoru prostredníctvom využívania napríklad vertikálneho poľnohospodárstva, hydrokultúry, zmeny stravovacích návykov cez obmedzovanie požívania živočíšnych produktov;
4. obnovenie divočiny na Zemi prostredníctvom obnovy našich lesných spoločenstiev či podpory fenoménu tzv. trofickej kaskády;
5. dôsledná príprava na očakávaný demografický vrchol ľudstva, ktorá bude znamenať ešte väčší tlak na využívanie prírodných zdrojov, pričom sa bude zvyšovať aj úroveň znečistenia jednotlivých prírodných zložiek;
6. podpora tzv. cirkulárnej ekonomiky.

Niektoré z vyššie uvedených opatrení môžeme vykonať aj my sami – bežní obyvatelia. Pre aplikáciu iných sú zas potrebné politicko-právne rozhodnutia. Koniec koncov, podľa autora ešte nie je všetko stratené. Svoju víziu do budúcnosti si predstavuje optimisticky v prípade, ak sa nájde dostatočná vôľa na realizáciu potrebných zmien: „Ešte je čas na to, aby sme napravili naše chyby, prevzali kontrolu nad stopou, ktorú zanechávame, zmenili smer nášho vývoja a vrátili sa do stavu, keď náš druh žil v súlade s prírodou. Jediné, čo k tomu potrebujeme, je vôľa“ (Attenborough 2020, s. 247).

Druhá časť predmetnej knihy sa teda venovala praktickým riešeniam, ktorých implementácia je nevyhnutná pre obnovu globálneho ekosystému. Attenborough tak upustil od stratégie storytelling-u, ktorej sa venoval v prvej pasáži, pričom v druhej zvolil najmä náučný štýl. Dielo tak ponúka rozmanité spektrum informácií, ktoré sú vhodným spôsobom podané jednak pre bežných ľudí, ako aj pre akademicko-odbornú a politickú obec.

Kombinácia vyššie zmienených štýlov vytvára z diela mimoriadne cenný informačný zdroj, ktorý sa snaží vykresliť aktuálnu krízu životného prostredia zrozumiteľným a pútavým jazykom. Oceňujeme, že kniha neobsahuje iba kritiku súčasných pomerov a pomenovanie problémov, ktoré sužujú našu civilizáciu, ale snaží sa ponúkať aj riešenia, ktoré sú výsledkom niekoľkých dekád výskumu tohto svetového environmentalistu. Mnohé nástroje zmiernenia krízy životného prostredia sa už dnes presadzujú. Je však potrebná kvantitatívne väčšia participácia štátov sveta, nakoľko tento globálny problém budeme schopní vyriešiť iba prostredníctvom globálnej kooperácie. Schopnosti na to máme. Slovom autora: „Človek rozumný, múdra ľudská bytosť, sa musí poučiť zo svojich chýb a obhájiť svoje meno. Našou ohromnou úlohou v dnešnej dobe je zabezpečiť, aby sme to dokázali. Nesmieme sa vzdať. Máme k dispozícii všetky potrebné nástroje, miliardy pozoruhodných myšlienok a nápadov, ako aj nesmierne mocné prírodné sily, ktoré nám v tom pomôžu“ (Attenborough 2020, s. 246).

Budúcnosť je teda v našich rukách. Kniha ponúka nielen svedectvo, ale aj určitý druh posolstva. Kríza životného prostredia je krízou nás všetkých. Klimatické zmeny, znečistenie, vymieranie biologickej rozmanitosti či zvyšovanie

vanie hladín morí a oceánov nepoznajú hranice národných štátov. Aj z toho dôvodu je toto nebezpečenstvo oveľa vážnejšie. Pandémia ochorenia COVID-19 nám ukázala nutnosť globálnej spolupráce na prekonanie krízy, ktorá celosvetovo ochromila ľudskú civilizáciu. Ak budeme pokračovať v neudržateľnej činnosti, dôsledky krízy životného prostredia budú nielen častejšie, ale aj závažnejšie. Koniec koncov, mnohých z nich sme svedkami už dnes. Dielo Davida Attenborougha si tak podľa nášho názoru zaslúži patričnú pozornosť medzi obyvateľmi i odbornou obcou. Zmena je totiž potrebná aj „zdola“, o čo sa posledné roky snažia mnohé environmentálne hnutia ako Fridays for Future. Bez aktívnej participácie nás bude politická vôľa na riešenie „zelenej“ agendy čoraz menšia, alebo zahaľovaná „greenwashingovou“ komunikačnou stratégiou.

Sme presvedčení, že recenzované dielo „Život na našej planéte. Moje svedectvo a vízia do budúcnosti“ prispeje do celospoločenského diskurzu, kde budeme spoločným úsilím hľadať budúcu podobu/smerovanie našej civilizácie. Jedno je však isté. Bez potrebných zmien bude ľudstvo v podobe, v akej ho poznáme dnes, neschopné ďalšieho fungovania. Neobmedzený rast na obmedzenej planéte je totiž chimérou, o ktorej sa každým rokom presvedčame.

FOUCAULT (OD STAROSTI O SEBA K ESTETIKE EXISTENCIE A EŠTE ĎALEJ)

Suvák, V.

Bratislava: Petrus, 2021. 252 s.

ISBN 978-80-89913-63-3

DAMIÁN MICHALCO

Institute of Philosophy

Faculty of Arts

University of Prešov

Slovak Republic

E-mail: damian.michalco@smail.unipo.sk

Filozofia Michela Foucaulta je v slovenskom prostredí etablovaná a pomerne dobre známa. Stále sa nám však objavujú otázky týkajúce sa obdobia filozofického myslenia z posledných rokov Foucaultovho života (koniec 70. a prvá polovica 80. rokov). Jednotlivé filozofické koncepty z tohto obdobia nevyšli v jednotnej podobe. V tejto ére Foucaultových diel nastali oproti jeho skorším prácam výrazné zmeny výskumu, ktoré sa zachovali v podobe prepisov z prednášok a rozhovorov, s ktorými pracuje Vladislav Suvák, historik antického myslenia a autor moderných interpretácií starovekého myslenia v dielach súčasnej filozofie. V neskorom období sa Foucault zaoberá antickým myslením a odhaľuje koncepty, ktoré sa stávajú kľúčovými pre Suvákovu motiváciu napísať knihu z obdobia prednáškových cyklov z prestížnej Collège de France, ktorá je pre nás dynamickým obrazom intelektuálnych diskusií. Myslíme si, že predložená práca si zaslúži podrobnejšiu analýzu, ktorú by sme radi uviedli v troch bodoch.

Štruktúra a štýl. Text predloženej knihy je členený do ôsmich samostatných štúdií, ktoré jednotlivo mapujú myslenie "neskorého" Foucaulta. Celkové členenie textu je systematické

a jeho úlohou je sprehľadniť vybrané témy, slovami autora v úvode knihy: „Táto kniha nechce podať komplexnú interpretáciu [...] zámerom je načrtnúť vybrané foucaultovské témy“ (s. 11). V našej recenzii sa preto budeme držať princípu stručnosti ako autor knihy, ktorý si pre svoju analýzu vybral nasledujúce témy: guvermentalita, starosť o seba, kultúra seba samého, hovorenie pravdy, estetika existencie, dejiny subjektivity. Zámerom autora je objasniť vybrané témy a dať ich do vzájomných súvislostí pre lepšie zorientovanie sa v myšlienkovom svete Foucaulta prostredníctvom koherentných štúdií. Štruktúrou ide o akademický text, ktorý ponúka predstavenie jednotlivých tém formou prednášok. Pri čítaní knihy môže mať čitateľ dojem, že mu Suvák vysvetľuje jednotlivé tézy akoby bol fyzicky prítomný a sedel v prednáškovej miestnosti. Napriek tomu, že knižná publikácia nie je vysokoškolskou učebnicou má aspiráciu stať sa sprievodcom pri štúdiu filozofie. Autor pri generovaní textu preukazuje svoje skúsenosti detailnej interpretácie komplexných téz a jednotlivé témy dáva do vzájomných súvislostí. Pravdepodobne ide o špecifikum autorovho štýlu, ktorý ne-

ponúka len knižne, ale aj poslucháčom štúdia filozofie vo svojej pedagogickej praxi.

Vzhľadom na charakter práce sú okrem úvodu a jadra súčasťou dve samostatné pasáže a citovaná literatúra. V prvom rade hovoríme o závere knihy, ktorý nás zaujal autorovou úprimnosťou. V závere svojej knihy nehodnotí, nesumarizuje a nechystá sa „urobiť niečo z toho, čo sa zvykne robiť na záver“ (s. 231). Namiesto (tradičného) záveru uvádza svoje poznámky, ktoré sú „úprimnou“ výzvou ako možno analyzovať postavenie človeka v modernom svete, ako sa inšpirovať analyzovanými textami, ako pokračovať vo filozofovaní v súčasnom odkaze Foucaulta. Autorove poznámky sú tvorené sekundárnou literatúrou, ktorej odkazovanie nájdeme v priložených poznámkach pod čiarou, ale aj jeho vlastnými slovami, v ktorých je „presvedčený, že foucaultovským textom treba ponechať ich hlas a namiesto toho, aby sme ich prehodnocovali, je tu možnosť zapojiť jednotlivé analýzy do nášho vlastného premýšľania o postavení človeka v súčasnom svete“ (s. 233). Druhú časť tvorí krátka jazyková poznámka, v ktorej autor textu obhajuje použitie neštandardného prepisovania gréckych slov. V rámci jednotlivých ôsmich štúdií autor bravúrne používa poznámky pod čiarou, ktoré majú relevantné miesto pre identifikáciu autorovej snahy naplniť a realizovať ciele pokryť celý komplex vybraných a spracovaných tém. V poznámkach pod čiarou sa nenachádzajú len odkazy na ďalšiu literatúru, ale aj vysvetľujúce faktické poznámky. V rámci štruktúry knihy nesmieme opomenúť fakt, že je kniha koherentná a jej jednotlivé časti na seba navzájom odkazujú a vystupujú ako ucelený celok. K stanovenému zámeru zodpovedá členenie textu a hodnotíme ho veľmi pozitívne, pretože hneď po uvedení knihy autorovými slovami sa môžeme ponoriť do jednotlivých kapitol knihy. Je podľa nás potrebné poznamenať, že veľmi obohacujúcou časťou textu je jeho prvá polovica, v ktorej sa nachádzajú kapitoly *Starosť o seba* a *Estetika existencie*. V týchto kapitolách sa autor „vyhral“ a, musíme to takto napísať, „užíval si“ prácu s antickými textami, ktoré tvoria v štruktúre exkurzné podkapitoly. Autor, ktorého označujeme ako historika antického myslenia, v rámci svojej odbornosti nachádza priestor vo využití Foucaultových výkladov antickej starosti o seba. V jednotlivých exkurzoch (napr. Aischinov

Alkibiadés či Platónov Sókratés) nám autor umožňuje pozrieť sa bližšie na tému starostlivosti o seba a rozširuje nielen svoje majstrovstvo, ale i majstrovstvo prednášok Michel Foucaulta. Didaktický štýl, ktorý autor používa je vyhovujúci pre pokrytie jednotlivých segmentov v primárnom texte, a hodnotíme ich pozitívne, pretože vzniká dojem, že autor publikácie si prepožičiava Foucaultov štýl výkladu a myslenia. Autor svojimi exkurzmi vydarene poukazuje na problematizáciu moderného človeka (subjektu), ktorý je spätý s genealogickým štúdiom starosti o seba, a tá v dnešnej dobe touto knihou pre Suváka (a nás ako poslucháčov či čitateľov) nekončí.

Text a jazyk. Predložený text vyjadruje relatívne uzavretý myšlienkový komplex, pretože zamýšľané vyjadrenie autora je previazané logickou organizáciou jednotlivých prvkov textu. Obsahová, tematická súdržnosť je autorom podchytená. Je pre nás zdrojom o samotnom tvorcovi analyzovaných textov, a taktiež výpoved'ou Suvákovho spôsobu používať zreteľný, didaktický a akademický jazyk. Suvák sa vo svojej knihe nezaobera len tým, čo spája jednotlivé témy, ale aj tým, že porovnáva ďalšie, podrobnejšie rozpracované výklady. Obsahovú stránku textu podmieňuje okrem použitia vedeckého jazyka (pojmológie, gréckych slov), taktiež samotný autorov prístup k textu. V tvorivom procese autor argumentačne obhajuje Foucaultov záujem o antické formy a ak sa Foucault dopustil chýb (viď. Hadot vs Foucault s. 213 – 219), oprávnene ich autor prijíma a pokúša sa ich vysvetliť, obhájiť ako súčasť genealógie moderného subjektu. Autor deklaruje, že nechce ponúknuť komplexný pohľad na problematiku, preto si autor prepožičiava Foucaultov hlas a chronologickým výkladom prednáša. Avšak miestami sa autor akoby príliš snaží a sústreďuje na detailné vysvetlenia i odkazovanie. Nechceme povedať, že je to vyslovene kritický bod, nakoľko sa autorovi darí sprehľadniť vybranú problematiku v čistom a jasnom texte už od prvej kapitoly, v ktorej si kladie za cieľ osvetliť jeden z kľúčových motívov Foucaultovho myslenia. Na začiatku kapitoly si autor pokladá otázku: „K akým zmenám dochádza vo Foucaultových skúmaníach na konci 70. a začiatku 80. rokov?“

Erudovanosť. Ako sme už spomenuli vyššie, autor nám ilustruje svoju analýzu a interpretáciu prednáškovou formou. Použitá forma nám

v prvom rade ukazuje, že je autor dôsledný v celej kompozícii knihy. Práve táto prednášková forma súvisí s východiskami pre napísanie knihy. Suvák pracuje s Foucaultovými prednáškovými cyklami, ktoré sú potom ťažiskom pre jeho vlastnú deskripciu konkrétnych tém. Prehľadným štúdiom jednotlivých historických okolností, rozhovorov, prednášok a textov, vytvára Suvák prepracovanú mozaiku. Autorova erudovanosť sa prejavuje nielen nárokmi, ktoré sú kladené pri spracovaní a vytvorení vedeckej publikácie, ale i v samotnom výbere prezentujúcej formy. Suvákov výklad je založený na vlastnej predstave o sokratovskej tradícii, modernej interpretácii starovekého myslenia, ktorého dominantnú črtu predstavuje kynizmus. Zdôrazňuje, že práve kynický spôsob života má značné možnosti pre nachádzanie filozofického spôsobu života a prístupu k pravde v súčasnej filozofii. Foucault a (možno aj) Suvák majú v tejto knihe spoločné črty, vďaka ktorým spoločne nachádzajú nové možnosti ako už názov knihy napovedá „Od starosti o seba k estetike existencie a ešte ďalej“.

Predložená publikácia otvára priestor na ďalšiu diskusiu, ktorá dôkladne mapuje interpretáciu neskorého Foucaulta. Dôkladný výber načrtnutých tém vytvára ich adekvátne pochopenie, nakoľko sa autor venuje logicko-nadväzujúcej a zmysluplnej interpretácii. Pri čítaní tejto knihy sme mali dojem, že autor sa zámerne vyhýba bežným teoretickým a učebnicovým výkladom, aby vytvoril úspešnú interpretačnú knihu, v ktorej je jeho vlastnoručný podpis.

SIBSU – SAFE AND INCLUSIVE BORDER BETWEEN SLOVAKIA AND UKRAINE

MICHAELA PUŠKÁROVÁ

Slovak Foreign Policy Association
Slovak Republic
E-mail: puskarova@sfpa.sk

In order to continue positive relations between Slovakia and Ukraine, the creation of contact points for joint training and cooperation was essential, involving competent authorities, local communities and experts from both sides of the border. The issue was not only be relevant to the project itself, but the aim was to create new partnerships and continue cooperation efforts.

Good border cooperation and governance is essential in the event of Ukraine's possible future accession to the EU. Therefore, this project would have been and will be supporting Ukraine's continuous efforts for its future entry into the EU.

The overall goal of the SIBSU project is primarily to ensure the exchange of best practices between the border police and the customs administration of the Slovak Republic and Ukraine and also to identify opportunities to improve integrated border management. Further increase public awareness and understanding of the work of border forces in border regions and municipalities in Slovakia and Ukraine. Thirdly, to transfer knowledge on the impact of borders on the socio-economic development of border regions, as well as on opportunities for cross-border cooperation between local and regional policymakers and decisions on both sides of the border. We broke the aims into 8 different activities.

1) Thematic seminars and manuals for representatives of the border and customs administrations on both sides of the border. The

SIBSU project will include 12 one-day thematic seminars for representatives of the Slovak and Ukrainian border police and representatives of the customs administration. Seminars are planned for the duration of the whole project in four blocks. We delivered so far 6 of the thematic seminars.

2) Scholarship stays for Slovak (in Ukraine) and Ukrainian (in Slovakia) representatives and educational stays (mixed groups) in Norway. A total of eight study stays for Ukrainian representatives in Slovakia and for Slovak representatives in Ukraine. The aim of the study visits is to gain the first-hand experience that can be used later, to build cross-border contact points and to share a common understanding of current challenges. Stays can also provide skills development for participating institutions during activities in their field of expertise.

3) "Short-talks" – crisis communication courses for representatives of the border and customs administration on both sides of the border. Intensive "Short talk" courses will be an activity led by experts in PR and crisis communication. Due to the specific needs on both sides of the border, courses will be conducted separately, with the aim of achieving a common goal of improving communication and crisis management skills for all participants.

4) Quick language courses, Ukrainian language course for Slovaks and vice versa. The aim of the language courses will be to improve

the language skills (mainly communication) of the course participants in their mutual communications and also in communication with persons crossing the border, as the vast majority of passengers across the Slovak-Ukrainian border are citizens of these countries. We delivered one of four courses.

5) Project conferences, websites / social accounts, public lectures, interviews for regional and local media, study trips to the borders for journalists. This activity was and still is active, however, the nature of the interviews have been changed.

6) Joint seminars on border and customs administration on both sides of the border with local and regional representatives in border areas. This activity intended to educate citizens in close proximity of borders about the importance of the integrated border.

7) Transfer of knowledge to improve cross-border cooperation, provision of expert materials to assist decision-making at the local, regional and national level, a conference to share the results of findings. The activity is in its final stage, there was extensive research carried out throughout the duration of the project.

8) Creating human resources by training experts in Slovakia and Ukraine in the field of cross-border cooperation, providing publications and training.

Since February 2022, most of the activities on SIBSU project have been stopped and the resources have been transferred to the humani-

tarian aid, cooperating with our Ukrainian partners and considering their immediate needs, we successfully delivered aid in form of canned foods, tents, clothing, shoes, mattress, medical aid and more. We keep moving the financial resources from some of the activities to purchase more aid and deliver it to our partners in Ukraine. We will support our Ukrainian partners for as long as they will need our help.

"As often the case, there are disagreements, conflicts and fears among neighbours, especially regarding smuggling of goods and persons, relations with Russia and corruption. At the same time, Slovakia and Ukraine enjoy bilateral relations without scandals and mistrust. These relationships are very close to the state of strategic partnership. Despite the 97 km long common border, Slovakia and Ukraine are good neighbours and trusted friends (International Center for Political Studies, Kiev)." These were the words before the conflict on February 24th commenced.

When creating the SIBSU project, none of us could have predicted what would happen in February of 2022. Late night on February 23, we confirmed with all partners the next batch of what would have been the continuation of Activity 1 and 3, little did we know that a few hours later we will be cancelling the whole event. But for the purpose of this piece, we will be using both – the pre-war and the war references to activities that SIBSU was about to deliver and is delivering.

Working together for a green, competitive and inclusive Europe

The project "Safe and Inclusive Border between Slovakia and Ukraine – SIBSU" benefits from 832,827.00 € grant from Iceland, Liechtenstein and Norway through the EEA Grants

